

Лист до батька

Любий батьку, недавно ти спитав мене, чому я кажу, що боюся тебе. Як завжди, я не зміг нічого тобі відповісти — почасти саме зі страху перед тобою, а почасти через те, що пояснити цей страх неможливо, не вдаючись у численні подробиці, навести які в розмові було б досить важко. І коли тут я й пробую дати тобі відповідь на письмі, то вона однаково буде дуже неповна, позаяк навіть цієї хвилини, коли я пишу, на заваді мені стоїть страх перед тобою та його наслідки й позаяк сказати треба так багато, що це значно перевершує можливості моєї пам'яті й мого глузду.

На всю цю історію ти завжди дивився дуже просто, принаймні сам так казав і мені, й, не перебираючи, багатьом іншим людям. Ти це уявляв собі приблизно так: ціле життя ти працював у поті чола, віддаючи все дітям і насамперед мені, завдяки чому я "жив розкошуючи", мав цілковиту свободу вивчати, що мені заманеться, у мене не боліла голова про шматок хліба, а отже, й узагалі ні про що; за це ти вимагав не вдячності, ні — ціну "вдячності дітей" ти добре знаєш, — але принаймні хоч якогось небудь натяку на розуміння й співчуття; натомість я, скільки себе й пам'ятаю, втікав від тебе — до своєї кімнати, до книжок, до безглузвих ідей, до навіжених друзів; я ніколи не розмовляв з тобою відверто, у храм до тебе не ходив, у Франценбаді жодного разу тебе не навідував і взагалі ніколи не виявляв родинних почуттів, не цікавився крамницею й рештою твоїх справ, накинув тобі фабрику, а потім тебе облишив, підтримував Отлу в її впертості, задля друзів я роблю все, а задля тебе ніколи й пальцем не поворухнув (навіть жодного разу не приніс тобі квитка до театру). Якщо ти узагальниш свої міркування про мене, то виявиться, що докоряєш ти мені не за непорядність чи зло (крім, хіба що, мого останнього наміру одружитись), а за мою холодність, відчуженість, невдячність. До того ж докоряєш так, немовби в усьому цьому винен я, немовби одним поворотом керма я міг би спрямувати все іншим шляхом, тоді як твоєї провини тут нема жодної, хіба лиш та, що ти був до мене надто добрий.

Цю твою звичайну думку я вважаю слушною тільки через те, що й сам гадаю: в нашому відчуженні жодної твоєї провини нема. Але так само нема в ньому й жодної моєї провини. Якби мені пощастило тебе в цьому переконати, тоді постала б можливість — ні, не почати життя спочатку, для цього обидва ми вже застарі — можливість бодай якої-небудь злагоди, і навіть якби твої безнастанні докори не припинилися, то вони стали б не такими жорстокими.

Дивно, але ти якоюсь мірою передчуваєш, що я хочу тобі сказати. Так, наприклад, нещодавно ти мені сказав: "Я завжди тебе любив, хоч напоказ поводився з тобою не так, як поводить решта батьків, але це лише тому, що я не вмію прикидатись, як прикидається решта". Що ж, батьку, загалом я ніколи не мав сумніву в твоєму доброму ставленні до мене, але це твоє твердження, здається мені, хибне. Прикидатися ти не вмієш, це правда, але тільки на цій підставі стверджувати, нібито решта батьків прикидаються, — це означає або виявляти глуху до будь-яких доказів нетерпимість, або (і це, на мою думку, відповідає дійсності) непрямо визнати, що між нами щось негаразд і винен у цьому не лише я, а й ти, хоч і несамохіть. Якщо ти й справді так гадаєш, то наші думки збігаються.

Я, звісно, не кажу, що став таким, який є, лише під твоїм впливом. Це було б велике перебільшення (і я навіть схильний до такого перебільшення). Цілком можливо, що навіть якби я ріс зовсім незалежно від твого впливу, то все ж таки не став би людиною, яка була б тобі до серця. Я, мабуть, однаково вдався б слабким, несміливим, нерішучим, неспокійним, не схожим ні на Роберта Кафку[1], ні на Карла Германа[2], але все ж таки іншим, не таким, який є, і ми могли б чудово ладнати один з одним. Я був би щасливий мати тебе за свого товариша, шефа, дядька, діда, навіть тестя (хоч щодо цього я вже трохи вагаюся). Але саме як батько ти виявився для мене натурою надто сильною, надто через те, що мої брати повмирали ще малими, сестри народилися вже багато пізніше після мене, й тому перший натиск мені довелося витримувати самому, а для цього я виявився натурою надто слабкою.

Порівняй нас двох: я, якщо казати дуже коротко, — Льови[3] з домішкою кафківської закваски, тільки рухає мною якраз не кафківська воля до життя, до діяльності, до завоювань, а притаманні всім Льови імпульси, що виявляються скрадливо, несміливо, не в той бік, а нерідко й узагалі затухають. А ти, навпаки, — справжній Кафка, якщо казати про силу, здоров'я, апетит, гучний голос, красномовство, самовдоволеність, почуття переваги над усіма на світі, витривалість, незворушність, знання людей, певну широту натури, — звичайно, з усіма вадами й слабкостями, які властиві цим чеснотам і які спричиняє твій темперамент, а часом і запальна вдача. Можливо, у своєму загальному сприйнятті ти, наскільки я можу порівнювати тебе з дядьками Філіпом, Людвігом та Генріхом[4] — не зовсім Кафка. Це дивно, і я не зовсім розумію, в чому тут річ. Адже всі вони були життєрадісніші, бадьоріші, невимушеніші, поступливіші, ніж ти, й не такі суворі. (Щодо цього я, до речі, багато чого успадкував від тебе й надто вже щедро розпорядився цієї спадковістю, щоправда, не маючи у своїй вдачі тих необхідних противаг, які маєш ти.) Але, з другого боку, в цьому сенсі ти теж пройшов різні стадії, був, мабуть, життєрадісніший доти, доки твої діти, надто я, розчарували тебе й почали вдома засмучувати (коли приходили чужі люди, ти ж бо робився зовсім іншим); ти й тепер, либонь, знову став життєрадіснішим, адже онуки й швагер дали тобі трохи того тепла, якого не змогли дати діти, крім, хіба що, Валлі[5]. Принаймні ми з тобою були такі різні й через цю різницю такі небезпечні один для одного, що якби можна було, скажімо, заздалегідь передбачити, як складуться взаємини межі мною, дитиною з уповільненим розвитком, і тобою, людиною сформованою, то можна було б припустити, що ти мав би мене просто розтоптати, щоб від мене нічого й не лишилось. Але цього якраз і не сталося, життя не можна передбачити наперед, зате сталося, можливо, ще гірше. Та я ще і ще раз прошу тебе не забувати, що я ніколи, жодною мірою не вважав тебе в будь-чому винним. Ти впливав на мене так, як і мав впливати, тільки годі вже тобі вбачати якусь особливу мою зловмисність у тому, що я піддався цьому впливу.

Дитиною я був несміливий, а проте, як і всі діти, звичайно ж, і впертий; мати мене, звісно, панькала, але не віриться, що я був аж такий

непоступливий, не віриться, що привітним словом, лагідним доторком, теплим поглядом від мене не можна було домогтися чого завгодно. Загалом ти — людина м'яка й добра (подальші мої слова цьому не суперечать, адже я кажу лише про зовнішні вияви, якими ти впливав на дитину), але не кожна дитина здатна довго, терпляче, без страху дошукуватися прихованої доброти. Дитину ти виховуєш лише відповідно до власної вдачі — силою, криком, раптовими спалахами гніву, а у випадку зі мною все це уявлялося тобі ще й тому аж-аж-аж яким доречним, що ти прагнув виховати з мене міцного й сміливого хлопця.

Докладно твої методи виховання в моєму ранньому дитинстві я тепер описати, звичайно, не можу, але можу їх приблизно уявити, судячи з того, як у пізніші роки ти повадився і зі мною, і з Феліксом[6]. Треба наголосити також, що тоді ти був молодший і тому енергійніший, нестримніший, безпосередніший, ще безтурботніший, ніж тепер, а крім того, цілком заклопотаний своєю крамницею, мені випадало бачити тебе ледве один раз на день, і тому враження ти справляв на мене таке глибоке, що воно ніколи не могло здрібніти до звичного.

Виразно мені пригадується лише один випадок з дитячих років. Можливо, пам'ятаєш про нього й ти. Якось я цілу ніч скиглив, просив води й вочевидь не через те, що вмирав від спраги — просто хотів трохи, мабуть, позлити вас, а трохи — розважитися самому. Коли суворі погрози не допомогли, ти взяв мене з постелі, виніс на балкон і лишив там на якийсь час самого, тільки в нічній сорочці, за замкненими дверима. Не хочу сказати, що ти вчинив хибно; можливо, тоді, серед ночі, заспокоїти мене якось по-іншому й справді годі було; цим я хочу тільки дати характеристику твоїм методам виховання і їхньому впливу на мене. Тоді я, звісно, відразу вгамувався, але рани мені було завдано глибокої. За своєю натурою я так ніколи й не зміг збагнути, як же пов'язані між собою цілком зрозуміле для мене, хай і безглузде, прохання дати води й невимовний жах, що його відчуваєш, коли тебе виносять з кімнати на балкон. Ще й через багато років я страждав від нестерпного уявлення, що здоровенний чоловік, мій батько, найвища інстанція, вночі, майже без

причини може взяти мене з ліжка й винести на балкон, — ось якою, виходить, нікчемністю я для нього був.

Тоді це був лише малозначущий початок, але усвідомлення власної нікчемності, яке часто опановувало мною (усвідомлення, з іншого погляду, шляхетне й плідне), великою мірою стало наслідком твого впливу. Мене б трохи підбадьорити, трохи по-дружньому підтримати, дати бодай яку-небудь можливість простувати власним шляхом, а ти цей шлях мені натомість загородив — звісно ж, із найкращих намірів, вважаючи, що я маю піти іншим шляхом. Але до цього я не був придатний. Ти, наприклад, підбадьорював мене, коли я добре марширував і віддавав честь, але вояк з мене ніколи б не вийшов; або ж ти підбадьорював мене, коли я міг ситно попоїсти, а то й випити пива, чи коли підспівував іншим людям незрозумілих мені пісень, чи бездумно повторював улюблені твої вислови. Але ніщо з цього не стосувалося мого майбутнього. Прикметно, що навіть тепер ти підбадьорюєш мене, по суті, лише тоді, коли почуваєшся скривдженим і сам чи коли це стосується твого самолюбства, яке зачепив я (скажімо, своїм наміром одружитись) або хтось інший у зв'язку зі мною (наприклад, коли Пепа[7] мене сварить). Тоді ти підбадьорюєш мене чи нагадуєш про мої чесноти, вказуєш на вигідні партії, на які я можу розраховувати, й безапеляційно засуджуєш Пепу. Та, навіть якщо забути про те, що у свої роки я вже майже глухий до підбадьорювань, яка мені з них користь? Адже вони лунають тільки в тому разі, коли йдеться не про мене ж насамперед.

А тим часом тоді, надто тоді я в усьому так потребував підбадьорливого слова. Мене пригнічував уже сам вигляд твого тіла. Пригадую, наприклад, як ми з тобою іноді роздягалися в тій самій кабіні. Я — худий, кволий, вузькогрудий; ти — міцний, високий, широкоплечий. Уже в кабіні я здавався собі жалюгідним, і то не лише проти тебе, а й проти всього світу, бо ти був для мене мірилом геть-чисто всього. А коли потім ми виходили з кабіни до людей, я, невеличкий кістяк, невпевнено стояв босоніж на дошках, тримаючись за твою руку, боячись води, нездатний повторити твоїх плавальних рухів, які ти з добрими намірами, а насправді на мою глибоку ганьбу раз у раз показував мені; тоді я

впадав у цілковитий розпач, і такі хвилини яскраво підтверджували весь мій гіркий досвід у всьому. Найкраще я почувався, коли іноді ти роздягався перший і мені щастило лишитися в кабіні самому й відтягти ганьбу публічного виходу доти, доки ти врешті вертався поглянути, в чому річ, і виганяв мене з кабінки. Я був удячний тобі за те, що ти нібито не помічав мого прикрого становища, до того ж я пишався, що в мого батька таке тіло. До речі, щодо цього різниця між нами й досі приблизно така сама.

Цьому відповідала і твоя духовна зверхність. Ти сам, власними зусиллями досяг так багато, що безмежно довіряв власній думці. У дитинстві це вражало мене навіть не так, як згодом, коли я вже підріс. Ти сидів у своєму кріслі й заправляв світом. Твої міркування були непомильні, міркування будь-кого іншого — безглузді, божевільні, meschugge[8], ненормальні. При цьому ти був такий самовпевнений, що бути ще й послідовним не вважав за потрібне — у своїй непомильності ти однаково не сумнівався. Бувало, про що-небудь ти думки не мав, жодної, але це означало, що загалом усі можливі думки з цього приводу — усі без винятку — хибні. Скажімо, ти починав ганити чехів, потім — німців, потім — юдеїв, і то не за щось одне, конкретне, а за все поспіль, і врешті не лишалося вже нікого, крім тебе. Ти набував у моїх очах тої загадковості, яка властива всім тиранам, чиє право ґрунтується на їхній особистості, а не на розумі. Принаймні так мені здавалося.

Однак щодо мене ти й справді напрочуд часто мав рацію — і не лише в розмовах (тут це було само собою зрозуміло, ми ж бо з тобою майже не розмовляли), але й у дійсності. Проте й у цьому не було нічого аж такого незбагненного: адже на всіх моїх думках лежав твій важкий гніт, зокрема й на думках, які не збігалися з твоїми, і насамперед саме на них. Над усіма цими нібито незалежними від тебе думками від самого початку тяжіло твоє несхвалення й осуд; витримати їх до послідовного й цілковитого здійснення замислу було майже неможливо. Я кажу тут не про якісь там високі думки, а про навіть незначний дитячий замір. Досить було мені лише захопитись якою-небудь справою, запалитися нею, прийти додому й розповісти про неї, й у відповідь ти іронічно зітхав,

похитував головою і дудонів пальцями по столу — мовляв, "Бачив я ще й не таке!", або: "Мені б твій клопіт!", або: "Це не варте щербатого шеляга!", або: "Мені в голові не це!", або: "Теж мені подія!". Звичайно, не можна було вимагати від тебе, хто жив у клопотах і турботах, захвату з приводу кожної дитячої вигадки. Та й не в цьому річ. Річ скоріше в тому, що через свою непримиренну натуру ти, спираючись на власні принципи, постійно мав завдавати таких розчарувань дитині, і ця непримиренність неспинно поглиблювалась, отож урешті вона вже просто своїм звичаєм давалася взнаки навіть тоді, коли наші думки збігалися; кінець кінцем ці дитячі розчарування не лишалися розчаруваннями буденними, а, позаяк усе було пов'язане з твоєю авторитетною особистістю, зачіпали саму основу дитячої душі. Я не міг до решти зберегти сміливість, рішучість, переконаність, радість із того чи того приводу, якщо ти був проти чи якщо навіть можна було передбачити твоє негативне ставлення; а передбачити його можна було, мабуть, щодо всього, що я робив.

Це стосувалося не лише думок, а й людей. Досить було мені виявити бодай трохи зацікавлення якою-небудь людиною — щоправда, через мою вдачу таке траплялося не вельми часто, — як ти, анітрохи не зважаючи на мої почуття й не шануючи моїх міркувань, відразу починав ображати, обмовляти ту людину, принижувати її гідність. Страждати мусили люди безневинні, по-дитячому чисті, як, скажімо, юдейський актор Льови. Не знаючи цього чоловіка, ти порівняв його — не пригадую вже, в якому саме зв'язку, — з огидним паразитом; а як часто ти, ведучи мову про дорогих мені людей, ні з сього ні з того вдавався до прислів'я про собак та бліх[9]. Про актора я окремо згадав тут ще й тому, що з приводу твоїх висловлювань про нього я тоді записав: "Так батько каже про мого товариша (якого зовсім не знає) лише через те, що той — мій товариш. Про це я завжди зможу нагадати батькові, коли він дорікатиме мені за недостатню синівську любов і вдячність". Я ніколи не годен був зрозуміти цілковиту твою байдужість до того, якого болю й сорому ти іноді завдавав мені своїми словами й присудами; схоже, ти не мав жодного уявлення про свою владу наді мною. Певна річ, і я своїми словами нерідко тебе ображав, але в такому разі я завжди це усвідомлював, я страждав, але не міг нічого з собою вдіяти, не міг стриматись і, ледве кинувши

слово, вже шкодував про це. А ось ти своїми словами просто-таки вбивав людей і нікого не шкодував ні тоді, ні згодом, перед тобою кожне було цілком беззахисне.

Але ж таке було все твоє виховання. Гадаю, ти маєш хист вихователя; такий людині, як ти, твоє виховання запевне пішло б на користь; вона знаходила б глузд у тому, що ти їй казав би, ні про що вже не турбувалася б і спокійнісінько так і чинила б. А для мене в дитинстві все, що ти мені викрикував, було просто-таки небесною заповіддю, я про те ніколи не забував, це лишалося для мене найважливішим мірилом в оцінці світу й насамперед в оцінці тебе самого, і ось якраз тут ти виявляв свою цілковиту неспроможність. Позаяк у дитинстві я бачився з тобою переважно за обідом чи вечерею, твої уроки великою мірою були уроками добрих манер за столом. Усе, що ставлять перед тобою, треба, мовляв, з'їдати, про якість їжі розмовляти негоже — хоч сам ти нерідко називав її "неїстівною", "потравною", казав, що "та худобина" (кухарка) її "спаскудила". Апетит ти завжди мав здоровий і любив усе їсти дуже швидко, гарячим і великими куснями, тому й дитина повинна була поспішати; за столом панувала похмура тиша, яку переривали тільки нагадування: "Спершу поїж, а тоді балакатимеш!", або: "Хутчій, хутчій, хутчій!", або: "Ось бачиш, я вже давно поїв!" Розривати кісточки з м'яса загалом не можна було, а тобі — можна. Сьорбати загалом не можна було, а тобі — можна. Головне — щоб хліб краяли рівненько, а не сяк-так; а те, що ти батував його вимощеним у соусі ножем, — то було байдуже. Треба пильнувати, щоб зі столу на підлогу нічого не падало, але під тобою кришок зрештою виявлялося найбільше. За столом належало лише їсти, а сам ти чистив і обрізав нігті, підстругував олівці, колупався зубочисткою у вухах. Прошу тебе, батьку, зрозумій мене правильно, самі собою це були цілком незначні дрібниці, пригнічували вони мене лише через те, що ти, людина в моїх очах така надзвичайно авторитетна, сам не дотримувався заповідей, виконання яких вимагав від мене. Тому світ у моїй уяві поділявся на три частини: одна його частина — це та, де жив я, раб, жив, підкоряючись законам, які придумані лише для мене і яких я, крім того, сам не знаю чому, ніколи не зможу дотримуватися повною мірою; друга частина — та, що була безмежно

далека від моєї, в ній жив ти, владарюючи, наказуючи, гніваючись, що твоїх наказів не виконують; і, нарешті, третя частина, де жили решта людей, щасливі й вільні від наказів і послуху. Я постійно відчував сором; соромно було твої накази виконувати, бо вони стосувалися лише мене, й соромно було чинити їм опір, бо як же я смів чинити опір тобі; або я не здатний був їх виконувати, тому що не мав, наприклад, ні твоєї сили, ні твого апетиту, ні твоєї кмітливості, а ти вимагав усього цього від мене як чогось само собою зрозумілого; це, звичайно, завдавало мені сорому найбільшого. Так у дитини формувалися не думки, а почуття.

Зрозуміти тодішнє моя становище легше буде, можливо, тоді, коли я порівняю його зі становищем Фелікса. Ти ж бо й до нього ставишся так само, ба навіть застосовуєш у його вихованні особливо жахливий метод: коли за столом хлопець робить, на твою думку, що-небудь неохайно, ти не вдовольняєшся тим, що кажеш, як колись мені: "Ох і свинюка ж ти!", а додаєш іще: "Одне слово, справжній Герман"; або: "Точнісінько, як твій батько". Звісно, можливо — точніше, ніж "можливо", тут і не скажеш, — Феліксові це аж такої шкоди й справді не завдасть, бо хоч як дід ти для нього, звичайно, й багато значиш, однак не все на світі, як значив колись для мене; крім того, у Фелікса спокійна, певною мірою вже чоловіча вдача, громовим голосом його можна, либонь, збентежити, але не підкорити на тривалий час; а головне — з тобою він буває досить рідко, та й впливають на нього інші люди; ти для нього — радше якесь поєднання таких собі кумедно-милих рис, з яких можна вибирати ті, котрі більше до вподоби. Для мене ти не був кумедний, вибору я не мав, я мусив приймати все.

А сказати слово всупереч я змоги не мав, адже ти взагалі не вмієш спокійно розмовляти про щось таке, з чим не згоден або що просто йде не від тебе; твій владний темперамент цього не допускає. В останні роки ти пояснюєш це своїм неврозом серця; не знаю, чи був ти коли-небудь інший, невроз серця в тебе — не більше ніж засіб суворішого здійснення своєї влади, позаяк думка про нього має гасити в людей рештки бажання заперечувати. Це, звичайно, не докір, а лише констатація факту. Взяти хоча б Отлу. "З нею ж бо зовсім не можна розмовляти, вона відразу

збиває з пантелику", — любиш ти казати, хоч насправді збивати тебе з пантелику вона ніколи й не думає; ти сплутуєш справу з людиною; тебе збиває з пантелику справа, і ти негайно її вирішуєш, не вислухавши людину; все, що встигають сказати потім, тебе ще дужче дратує, але ніколи не переконує. Опісля від тебе можна лише почути: "Роби, як знаєш; ти вільний робити, що хочеш, про мене; ти вже повнолітній, давати тобі поради я не повинен". І все це — з жахливо хрипкою ноткою гніву й цілковитого осуду, від якого я тремчу тепер менше, ніж у дитинстві тільки через те, що неповторне дитяче відчуття провини почасти відступило перед усвідомленням нашої обопільної безпорадності.

Те, що ми не могли спокійно спілкуватися, мало ще один, по суті, досить природний наслідок: я відвик розмовляти. Великим оратором я, звісно, однаково б не став, проте звичайну, вільну людську розмову все ж таки опанував би. Але ти дуже рано позбавив мене слова. Твоя погроза: "Жодного слова всупереч!" — і водночас піднесена рука супроводжують мене з давніх-давен. Ти наділив мене (коли мова заходить про твої власні справи, ти — чудовий оратор) манерою розмовляти із запинками й заїканням, але тобі й цього було мало, зрештою я змовк — спершу, мабуть, через упертість, а згодом тому, що при тобі я не здатний був ні думати, ні розмовляти. І позаяк ти був моїм головним вихователем, то це давалося взнаки в усьому моєму подальшому житті. А загалом ти навдивовижу помиляєшся, коли гадаєш, нібито я ніколи тобі не корився. "Завжди все contra" — це гасло справді ніколи не було моїм життєвим принципом щодо тебе, як ти гадаєш і в чому мені дорікаєш. Навпаки, якби я слухався тебе менше, ти запевне був би задоволений мною багато більше. Але всі твої виховні заходи прекрасно досягали мети; мені не щастило уникнути жодного твого прийому, і я — такий, який уже є (якщо не брати до уваги, звичайно, основ і впливу самого життя), — я результат твого виховання й моєї покори. Що цей результат справляє на тебе все ж таки прикре враження, що ти мимоволі навіть відмовляєшся визнати його результатом свого виховання, можна пояснити саме тим, що твоя рука й те, з чого зліплений я, — що все це досить чуже одне одному. Ти казав: "Жодного слова всупереч!" — і намагався змусити так замовкнути в мені

неприємні тобі сили спротиву, але твій вплив був для мене надто глибокий, я був надто слухняний, я зовсім змовкав, ховався від тебе й зважувався поворухнутись аж тоді, коли опинявся від тебе так далеко, що твоя влада вже не могла мене дістати, принаймні безпосередньо. Але потім ти знов поставав переді мною, і тобі знов бачилося все "contra", хоч насправді то був усього-на-всього природний наслідок твоєї сили й моєї слабкості.

Твоїми найефективнішими (в кожному разі щодо мене), завжди безвідмовними ораторськими засобами виховання були: лайка, погрози, кпини, злий сміх і — хоч як дивно — оплакування самого себе.

Я не пригадую, щоб ти сварив мене відверто й вочевидь лайливими словами. Та в цьому й не було потреби, ти мав багато інших засобів, до того ж у розмовах і вдома, і в крамниці (тут особливо) при мені на голови решти людей сипалося стільки лайки, що іноді від неї в мене, підлітка, мало не закладало у вухах, і я не мав підстав не брати ту лайку й на свій рахунок, адже люди, яких ти шпетив, були, звичайно, не гірші від мене й ти, звичайно, бував невдоволений ними не більшою мірою, ніж мною. І тут також знову виявлялася твоя загадкова безневинність і безапеляційність; ти сварився, не замислюючись і не сумніваючись, зате коли сварився хтось інший, ти його засуджував і забороняв йому це робити.

Лайку ти підкріплював погрозами, й вони стосувалися вже й мене. Жахом проймав мене, наприклад, твій крик: "Я випатраю тебе, як рибину!", хоч я, звісно, і знав, що нічого аж такого поганого після цих слів не станеться (щоправда, малим хлопчиком я про це ще не знав), але в моїй уяві ти був такий могутній, що я майже припускав: ти здатний на все. Страшно було й тоді, коли ти з криком бігав навколо столу, щоб кого-небудь схопити, хоч було й очевидно, що хапати ти нікого не хочеш, тільки вдаєш, що хочеш, а наша мати для годиться зрештою кого-небудь рятувала. І дитині здавалося, що завдяки твоїй ласці їй, дитині, знову зберегли життя, і вона сприймала його як незаслужений дарунок від тебе й жила з цим дарунком далі. Це саме можна сказати і про погрози в

разі непослуху. Коли я починав робити щось таке, що тобі не подобалося, й ти погрожував мені невдачею, святоблива шанобливість перед твоєю думкою була така глибока, що невдача, хай навіть, можливо, значно згодом, ставала неминучою. Я втрачав віру в те, що робив. Мене опановували вагання, сумніви.

І що старшим я ставав, то більше нагромаджувалося матеріалу, яким ти міг скористатися на доказ моєї нікчемності; згодом помалу виявлялося, що в певному сенсі ти справді мав рацію. Я, знову ж таки, не важуся стверджувати, нібито став таким лише через тебе; ти тільки поглибив те, що в мені було, але поглибив великою мірою, бо твоя влада наді мною була безмежна, і ти застосовував її без обмежень.

А особливо ти покладався на виховання іронією, саме вона найкраще й відповідала твоїй перевазі наді мною. Зазвичай зауваження прибирали в тебе такої форми: "А зробити це не так, а отак ти не вмієш? Це тобі вже, либонь, не до снаги? На це в тебе, звісно, немає часу?" І таке інше. До того ж кожне таке запитання супроводжувала зла посмішка і зла міна. Певною мірою я почувався покараним ще доти, як дізнавався, що зробив щось погане. Брили за живе й зауваження, адресовані мені як третій особі, коли я не гідний був навіть того, щоб у мій бік просто кинути зле слово. Скажімо, формально ти звертався нібито до матері, але по суті — до мене (бо я сидів тут-таки), промовляючи: "Від добродія сина цього, звісно, годі сподіватися", — і таке інше. (Потім це обернулося на своєрідну інтригу, яка полягала в тому, що я, коли, наприклад, поруч була мати, спершу не важився, а згодом за звичкою вже й не пробував звертатися до тебе з яким-небудь запитанням безпосередньо. Для дитини багато безпечніше було спитати про тебе в матері, що сиділа поруч з тобою. Тоді я питав: "А як там наш батько?" — і в такий спосіб уникав будь-яких несподіванок.) Траплялися, звичайно, й випадки, коли я цілком поділяв твою злющу-презлющу іронію, надто коли вона стосувалася кого-небудь іншого, наприклад, Еллі, з якою я роками гиркався. Для мене це було свято злостивості і зловтіхи, коли за столом ти мало не щоразу казав про неї, наприклад, таке: "Цій опецькуватій дівці конче треба сидіти за десять метрів од столу!" — і без найменшого

сліді приязні й добродушності, а як запеклий ворог, намагався на своєму стільці підкреслено її мавпувати, показуючи, як вона, на твою думку, вкрай огидно сидить. Як часто доводилося тобі повторювати такі й подібні сцени, і як мало ти досягав ними насправді! Гадаю, причина була в тому, що твій гнів і злість не дуже відповідали самому приводу, який їх викликав, не вірилося, що до такого гніву могла довести звичайна дрібниця, — подумаєш, хтось там трохи далеко сидів від столу; враження було таке, що той гнів нарастив у тобі вже давно, й лише випадково саме цей привід спричинив до такого вибуху. А позаяк усі були певні, що привід однаково знайдеться, то ніхто за собою аж так і не стежив, до того ж постійні погрози притупляли сприйняття, й помалу ми майже впевнилися в тому, що бити нас не будуть. Я ставав похмурою, неуважною, неслухняною дитиною, весь час готовою до втечі, переважно внутрішньої. Так страждав ти, так страждали ми. Зі свого боку, ти мав цілковиту рацію, коли, зціпивши зуби, з клекітливим сміхом, який уперше викликав у дитини уявлення про пекло, гірко, бувало, казав (як оце недавно з приводу одного листа з Константинополя): "Нічогенька собі компанія!"

З таким ставленням до рідних дітей зовсім не в'язалися твої нарікання при людях — а це траплялося досить часто — на власну долю. Не приховую, дитиною (принаймні поки не підріс) до твоїх жалів я лишався зовсім глухим і не розумів, як ти взагалі можеш очікувати співчуття. Ти був з усіх поглядів такий велет! Навіщо тобі наше співчуття чи, тим більше, наша допомога? Її ти мав, по суті, зневажати, як нерідко зневажав самих нас. Тому я не вірив у твої нарікання й підозрював, що за ними приховується якийсь підступний намір. Аж перегодом я збагнув, що ти справді дуже страждаєш через дітей, але тоді, коли твої нарікання за інших обставин ще могли б викликати по-дитячому щирі, позбавлені сумнівів почуття, готовність прийти на допомогу, — тоді ці нарікання здавалися мені тільки ще одним очевидним засобом виховання й приниження; сам собою цей засіб був не дуже ефективний, але його шкідливий побічний вплив виявлявся в тому, що дитина призвичаювалась не надто серйозно сприймати саме ті речі, які має сприймати серйозно.

На щастя, бували, звичайно, й винятки — переважно тоді, коли ти страждав мовчки і любов та доброта самотужки долали в моїй душі всі перешкоди й ставали там повновладними господарями. Щоправда, траплялося так не часто, зате це були прекрасні хвилини. Наприклад, у минулі часи, коли спекотного літа я заставав тебе після обіду в крамниці: ти стояв, стомлений, біля бюро, спершись на нього ліктями, й дрімав; або коли ти геть змучений приїздив щонеділі до нас на дачу; або коли одного разу тяжко захворіла мати й ти, здригаючись від ридань, тримався за книжкову шафу; або коли ти під час останньої моєї хвороби тихенько ввійшов до мене в Отлину кімнату, спинився на порозі й, щоб не тривожити мене, а тільки побачити в ліжку, лише витяг шию й помахав мені рукою. У таких випадках я просто лягав і плакав від щастя; плачу й тепер, коли пишу про це.

У тебе на диво гарна, рідкісна усмішка — спокійна, задоволена, доброзичлива, вона може сповна ошчасливити того, кого стосується. Я не пригадую, щоб у моєму дитинстві вона коли-небудь була вочевидь звернена до мене, однак так, мабуть, усе ж бувало, бо тоді чом би ти мені в ній відмовляв, адже я ще здавався тобі безневинним і ти покладав на мене великі надії. А втім, навіть такі приємні враження з часом тільки поглиблювали в мені усвідомлення провини й робили світ для мене ще менш зрозумілим.

Я вирішив за краще триматися чогось реального й постійного. Щоб хоч трохи самоутвердитися щодо тебе, а почасти й зі своєї помсти, невдовзі я почав стежити за смішними дрібницями, які помічав у тебе, збирати їх і перебільшувати. Тебе, наприклад, легко засліплював блиск імен здебільшого лише на позір високопоставлених особистостей, ти міг уже вкотре розповідати про них — скажімо, про якого-небудь кайзерівського радцю чи ще про когось такого (а з другого боку, мені було боляче бачити, що тобі, моєму батькові, здавалося, нібито ти не можеш обійтися без таких нікчемних потверджень своєї значущості, й ти ними хвалився). Або я помічав твою пристрасть до непристойних висловів, які ти намагався промовляти якомога гучніше і з приводу яких сміявся так, немовби сказав щось на диво дотепне, хоч насправді то була

примітивна, заяложена непристойність (щоправда, водночас це був, знову ж таки, й вияв твоєї життєвої сили, який завдавав мені сорому). Таких різноманітних спостережень було, звичайно, безліч; вони тішили мене й давали привід пожартувати й пошепотітися, і часом ти це бачив, гнівався, сприймав це як злість, нешанобливість, але для мене то був, повір, не що інше, як засіб самозбереження, хоча, втім, і нікудишній; то були жарти, що їх зазвичай відпускають на адресу богів і королів, — жарти, які не лише сумісні з глибокою шанобливістю, а й становлять її ознаку.

До речі, й сам ти, будучи в такому самому становищі щодо мене, теж вдавався до своєї самооборони. Ти любив нагадувати про те, як надміру добре мені велося і як, по суті, добре до мене ставились. Це правда, але не думаю, що за тих обставин це давало мені велику вигоду.

Так, мати була до мене справді безмежно добра, але в усьому цьому я бачив певний зв'язок з тобою, а отже, зв'язок недобрий. Мати мимоволі грала роль загонича на полюванні. Твоє виховання, породжуючи в мені впертість, неприязнь, а то й ненависть, якимсь неймовірним чином, мабуть, таки допомогло б мені стати на власні ноги, але мати згладжувала все своєю добротою, розважливими розмовами (в сум'ятті дитинства вона уявлялася мені втіленням здорового глузду), своїм заступництвом, і я знову виявлявся загнаним до твого кола, з якого, тобі й собі на користь, у іншому разі, можливо, й вирвався б. А бувало й так, що до справжнього примирення не доходило, мати просто нишком захищала мене від тебе, нишком мені щось давала, щось дозволяла, і тоді я знов поставав перед тобою створінням, що боїться розголосу, дуриством, який усвідомлює власну провину і через свою нікчемність лише кружними шляхами годен домогтися навіть того, на що, як йому здається, має право. Звичайно, згодом я звик знаходити на таких шляхах уже й те, на що, навіть на власну думку, права не мав. І це ще дужче поглиблювало в мені усвідомлення провини.

Правда й те, що ти навряд чи бодай один раз мене по-справжньому набив. Але твої крики, твоє налите кров'ю обличчя, коли ти покwapно

відстібав підтяжки й вішав їх, щоб мати напихваті, на спинку стільця, — все це було для мене чи не ще гірше. Таке відчуття буває, мабуть, у того, кого мають повісити. Якщо його повісять одразу, він помре, і всьому настане кінець. Та якщо йому доведеться побачити всі приготування до страти аж до самого кінця, а тоді він, коли перед очима в нього вже повисне зашморг, довідається про своє помилування, то все його життя може обернутися на страждання. Крім того, внаслідок багатьох випадків, коли я, як ти виразно демонстрував, заслуговував хлосту, але, з твоєї ласки, останньої миті його уникав, — внаслідок таких випадків у мені лише й далі поглиблювалось усвідомлення й так великої провини. Куди не кинь, я виявлявся перед тобою винним.

Ти з давніх-давен дорікав мені (і віч-на-віч, і при людях — тим, що ця остання обставина мене принижувала, ти ніколи не переймався, ти любив надавати розголосу справам своїх дітей), що завдяки твоїй праці я жив, ні в чому не знаючи нужди, жив у спокої, теплі, достатку. Пригадую твої зауваження, що в моєму мозку лишили, мабуть, справжні борозни, як-от: "Я вже у свої сім років мусив ходити з візком по селах", "Нам доводилося спати всім в одній кімнаті", "Ми були щасливі, коли мали на столі бараболю", "Взимку я не мав у що взутись і через це роками ходив з відкритими ранами на ногах", "Мене ще малим хлопчиком віддали в Пізек у крамницю", "З дому мені нічим не помагали, я, навіть коли служив у солдатах, ще й сам надсилав гроші додому", "І все ж таки, все ж таки... Батько завше був для мене батьком. Хто це тепер розуміє? Що розуміють діти? Ніхто цього не вистраждав. Що знає тепер дитина?" За інших обставин такі розповіді могли б стати чудовим виховним засобом, могли б підбадьорити й додати сили, щоб витримати такі самі лиха й злигодні, які випали на твою долю. Але ж ти цього зовсім не хотів, становище сім'ї змінилося саме завдяки твоїм зусиллям, і можливості показати себе в такий самий спосіб, як це зробив ти, я вже не мав. Таку можливість можна було б створити лише силоміць, здійснивши який-небудь переворот, довелося б вирватися з дому (за умови, що для цього знайшлося б досить рішучості й снаги і мати, зі свого боку, не виступила б проти, вдавшись до своїх засобів). Тільки ж ти всього цього зовсім не хотів, ти б назвав це невдячністю, безглуздям, непослухом, зрадою,

божевіллям. З одного боку, ти, наводячи приклади, розповідаючи, присоромлюючи, до цього спонукав, а з другого — щонайсудовіше це забороняв. Якби не так, то, наприклад, Отлина авантюра в Цюрау[10], якщо не брати до уваги побічних обставин, викликала б у тебе, власне, захват. Отла прагнула у краї, звідки ти родом, вона прагнула працювати й терпіти нестатки, як їх колись терпів ти, вона не хотіла користатися плодами твоєї праці, а хотіла, як і ти колись, бути незалежною від свого батька. Невже це наміри такі вже страшні? Такі чужі твоєму власному прикладу й твоїм повчанням? Гаразд, наміри Отли зрештою зазнали невдачі, можливо, були трохи смішні, вона здійснювала навколо них надто багато галасу, недостатньо рахувалася з батьком-матір'ю. Та хіба в цьому була тільки її провина? Чи не завинили тут і обставини й насамперед те, що ти був тоді такий очужілий до неї? Хіба, скажімо, у крамниці вона була тобі менш очужіла (як ти згодом намагався вмовити сам себе), ніж згодом у Цюрау? І хіба ти не мав цілковитої влади (за умови, що ти себе переборював би) підбадьорити її, дати пораду, наглянути за нею, а може, навіть просто лише виявити терпіння, щоб ту авантюру обернути на добро, велике добро?

Свої розповіді й повчання ти любив завершувати гірким жартом: вам, мовляв, надто добре ведеться. Але цей жарт — у певному сенсі не жарт. Те, що ти мусив виборювати самотужки, ми дістали з твоїх рук, однак боротьбу за життя в довколишньому світі, яка тобі давалася досить легко і якої, певна річ, не уникли й ми, — цю боротьбу нам довелося вести згодом, у зрілому віці, але дитячими силами. Не скажу, що через це ми неминуче виявилися в гіршому становищі, ніж колись ти, радше становище в нас було однакове (щоправда, вихідні позиції порівнювати при цьому, звичайно, не можна); у не вигідному становищі ми лише в тому сенсі, що не маємо змоги похвалитися своїми бідами й нікого не можемо ними принижувати, як це робив ти, нагадуючи про свої біди. Я не заперечую також, що плодами твоїх великих і успішних зусиль я справді міг би неабияк скористатися, міг би реалізувати їх і, тобі на радість, примножити. Але на заваді цьому стало саме наше відчуження. Я міг користатися з того, що ти давав, але тільки відчуючи сором, втому,

слабкість, усвідомлюючи провину. Тому дякувати за все я міг тобі лише як жебрак, але не власними успіхами.

Ще один зовнішній наслідок такого виховання: я почав уникати всього, що бодай якоюсь мірою нагадувало про тебе. Спершу — крамниці. Сама собою, надто в дитинстві, поки це була просто крамниця у провулку, вона мала б мене неабияк тішити, адже в ній панувало таке похвалення, вечорами горіло яскраве світло, там можна було багато побачити й почути, часом допомогти, в чомусь показати себе, а головне — захоплюватися твоїм надзвичайним комерційним хистом, тим, як ти торгував, як спілкувався з людьми, жартував, невтомно працював, швидко давав раду в складних ситуаціях тощо; вже те, як ти загортав покупки чи відкривав ящика, було примітним видовищем, а загалом усе разом — непоганою, безперечно, школою для дитини. Але помалу ти почав у всьому мене лякати, а позаяк крамниця й ти в моєму уявленні зливалися водно, то мені й у крамниці ставало незатишно. Те, що спершу мені здавалося там само собою зрозумілим, стало мене пригнічувати, завдавати сорому, а надто твоє ставлення до службовців. Не знаю, можливо, така сама ситуація була й у більшості крамниць (скажімо, в Assecurazioni Generali за мої часів вона була справді така сама, і я, кидаючи там роботу, свій крок пояснив директоріві — не зовсім щиро, але й не зовсім покрививши душею — тим, що не годен терпіти лайку, хоч безпосередньо мене вона, втім, зовсім не стосувалася; щодо цього я ще хлопчиком був надто, просто хворобливо чутливий), однак решта крамниць мене в дитинстві не обходили. А в нашій крамниці я чув і бачив, що ти кричиш, сваришся й шаленієш так, як, за тодішніми моїми уявленнями, ніхто в цілому світі більш не робив. І річ не лише в лайці, а й у деспотизмі взагалі. Як ти, наприклад, одним помахом руки змітав з прилавка товари, котрі, на твою думку, не слід було змішувати з іншими товарами (лише твій несвідомий гнів був хоч якоюсь мірою виправданням тобі), а продавець мусив підіймати їх з підлоги. Або твоє постійне висловлювання на адресу одного продавця з хворими легенями: "Коли вже він здохне, цей хворий собака!" Службовців ти називав "оплаченими ворогами", ті люди такі й були, але ти ще доти, як вони ними стали, вже здавався мені їхнім "ворогом-платником". У крамниці я дістав і великий

урок того, що ти можеш бути несправедливим; якби йшлося лише про мене самого, то я помітив би це не відразу, адже в мені жило надто глибоке відчуття власної провини, яке тебе виправдовувало; але в крамниці були, як на моє дитяче розуміння — згодом, звичайно, трохи, хоч і не дуже, підправлене, — чужі люди, котрі працювали все ж таки на нас і за це чомусь мусили жити в постійному страху перед тобою. Усе те я сприймав, певна річ, перебільшено, але тільки тому, що був певний: ти наганяєш на людей такого самого страху, як і на мене. Якби це було справді так, вони просто не могли б жити; та позаяк то були люди дорослі й нерви вони мали переважно міцні, то лайка від них легко відскакувала й урешті завдавала шкоди куди більше тобі, ніж їм. А для мене все це робило крамницю нестерпною, бо надто нагадувало про моє ставлення до тебе: навіть якщо не брати до уваги твою підприємливість, твою жадобу влади, ти вже як комерсант такою мірою перевершував усіх, хто будь-коли в тебе вчився, що тебе не могли вдовольнити жодні їхні успіхи, й таким самим завжди невдоволеним ти мав бути і мною. Тож я неминуче ставав на бік твоїх службовців, до речі, ще й тому, що вже через свою несміливість не розумів, як можна так сварити чужих людей, і через несміливість-таки намагався — вже хоч би задля власної безпеки — якось примирити страшенно обурених (принаймні так мені здавалося) службовців з тобою, з нашою сім'єю. Для цього мені вже мало було ставитися до службовців просто ввічливо, пристойно, навіть мало було ставитися скромно, — радше я мав поводитися з ними смиренно, не лише першим вітатись, але по змозі ще й не допускати, щоб на моє вітання вони відповідали. Навіть якби я, людина маленька, заходився лизати їм унизу ноги, це однаково не стало б покутою за те, що вгорі на них накидався ти, господар. Стосунки, які склалися в мене з людьми у крамниці, давалися взнаки за її межами і згодом, у майбутньому (щось подібне, але не таке небезпечне й глибоке, як у мене, проглядало, наприклад, і в захопленні Отли спілкуванням з бідняками, у її посиденьках з дівчатами-служницями, що тебе так дратувало). Зрештою я почав просто-таки боятися крамниці, принаймні вона перестала бути моєю справою ще задовго до того, як я вступив до гімназії й таким чином відійшов від неї ще далі. До того ж мені з моїм хистом, вирішив я, дбати про крамницю було геть не до снаги, коли вже вона, як ти сам казав,

висмоктала всі соки навіть із тебе. У моїй такій болючій для тебе відразі до крамниці, твого творіння, ти, однак, ще намагався (тепер це зворушує мене й викликає почуття сорому) знайти для себе трохи втіхи, стверджуючи, що комерційної жилки я, мовляв, не маю, що в голові у мене лише високі ідеї, і таке інше. Матір, звісно, тішило таке пояснення, давати яке ти себе змушував, і я зі своїм порожнім гонором і своєю нуждою піддавався йому також. Та якби мою увагу від крамниці (крамниці, яку я тепер, аж тепер таки щиро й до глибини душі ненавиджу) відвертали справді чи переважно лише "високі ідеї", то вони мали б виявитися в чомусь іншому, а не в тому, щоб дати мені спокійно й боязко продрейфувати через гімназію та юридичну науку і врешті прибитись до чиновницького письмового столу.

Якби я надумав був утекти від тебе, мені довелося б утікати й від сім'ї, навіть від матері. У неї завжди можна було знайти прихисток, хоч він і був якось пов'язаний з тобою. Надто міцно вона кохала тебе, надто була віддана тобі, щоб у боротьбі своєї дитини більш-менш довго грати самотійну духовну роль. Це інстинктивне дитяче відчуття, до речі, справдилося, бо з роками материна прив'язаність до тебе ставала чимдалі тіснішою; делікатно й м'яко, ніколи не завдаючи тобі відчутного болю, вона в тому, що стосувалося її самої, у досить вузьких межах дбала про свою самотійність, але з року в рік усе ж таки дедалі повніше, радше почуттями, ніж розумом, сліпо приймала твої присуди й осуди щодо дітей, надто у складному, щоправда, випадку з Отлою. Певна річ, не можна забувати, яке нестерпно тяжке й украй виснажливе було материне становище в сім'ї. Вона гнула горба у крамниці, вдома на господарстві, недуги кожного з нас переносила вдвічі тяжче, але увінчували все це страждання, яких їй завдавало проміжне становище між нами й тобою. Ти завжди ставився до неї уважно і з любов'ю, проте у взаєминах із нами жалів їй анітрохи не більше, ніж ми. Немилосердно накидалися ми на неї, ти — зі свого боку, ми — зі свого. Ти ніби відвертав її увагу від нас, ми — від тебе, ні про що погане ніхто не думав, думали тільки про боротьбу, яку ти вів проти нас, а ми — проти тебе, й окошитися все мало на матері. Страждання, яких вона зазнавала від тебе через нас — ані найменшої своєї провини ти, звісно ж, ніколи не

визнавав, — великим внеском у виховання дітей теж не були. Це мало навіть виправдовувати наше ставлення до неї, адже іншого виправдання бути не могло. Чого лишень їй не доводилося терпіти від нас через тебе й від тебе через нас, не кажучи вже про ті випадки, коли ти мав рацію, бо вона нас панькала, хоч навіть і це "панькання" іноді бувало тільки прихованим, інстинктивним протестом проти твоєї системи. Звичайно, всього цього мати не витримала б, якби не наснажувалась любов'ю до всіх нас і щастям від цієї любові.

Сестри лише зрідка бували на моєму боці. У взаєминах з тобою найбільше пощастило Валлі. Вона стояла найближче до матері і, як і мати, пристосовувалася до тебе без особливих зусиль і шкоди для себе. Та й сам ти, якраз через те, що не забував про матір, ставився до Валлі тепліше, хоч кафківського в ній було небагато. Та, мабуть, саме це тебе і влаштовувало; де не було нічого кафківського, там вимагати цього не міг навіть ти; ти не мав такого відчуття, ніби тут, на відміну від нас, втрачається щось таке, що треба силоміць рятувати. А втім, у жінках кафківського ти ніколи аж так і не любив. Можливо, ставлення Валлі до тебе було б навіть іще тепліше, якби всі ми певною мірою не ставали цьому на заваді.

Еллі — єдиний приклад майже цілком вдалої спроби вирватися з-під твого впливу. Від кого-кого, а від неї, поки вона не піросла, я сподівався цього найменше. Адже в дитинстві вона була така незграбна, така в'яла, боязка, всім невдоволена, пригнічена усвідомленням своєї провини, покірлива, зла, недбала, ласа до солодощів, скупа; вона такою мірою нагадувала мені мене самого, такою мірою зазнавала впливу того самого, що і я, виховання, що я не лише розмовляти з нею, а й бачити її не міг. А особливу відразу в мене викликала її скупість, тому що сам я був, здається, ще скупіший. Адже скупість — одна з найпевніших ознак того, що людина глибоко нещасна; я так у всьому сумнівався, що насправді володів лише тим, що вже тримав у руках або в роті чи принаймні що саме збирався туди покласти, а якраз це Еллі страшенно любила в мене відбирати, — Еллі, хто був у такому самому становищі, що й я. Але все змінилося, коли вона ще зовсім юною — і це найголовніше —

пішла з дому, одружилася, народила дітей; вона стала веселою, безтурботною, сміливою, щедрою, безкорисливою, сповненою надій. Аж не віриться, що ти, по суті, зовсім не помітив цих змін і гідно їх не поцінував, — так тебе засліплювала злість, яку ти здавна відчував до Еллі і яка загалом лишилася в тобі й досі, хіба що тепер значною мірою втратила свою актуальність, оскільки Еллі з нами вже не мешкає, а, крім того, твоя любов до Фелікса й прихильність до Карла цю злість затьмарили. Лише Ґерті[11] мусить іще іноді платити за неї.

Написати що-небудь про Отлу я навряд чи зважуся, бо знаю, що так поставлю на карту все враження від цього листа, на яке розраховую. За звичайних умов, тобто коли Отлі, наприклад, не загрожувала якась особлива біда чи небезпека, ти відчував до неї лише ненависть; ти ж бо сам зізнавався мені, що вона, на твою думку, зумисне постійно завдає тобі прикросів і болю й, коли ти через неї страждаєш, задоволена й весела. Одне слово, Отла — своєрідний диявол. Яка ж бо жахлива відчуженість — ще більша, ніж поміж мною й тобою, — мала виникнути поміж тобою і нею, щоб народилося таке жахливе непорозуміння! Отла така далека від тебе, що ти бачиш уже не саму її, а привида, якого ставиш на те місце, де, як тобі здається, має бути вона. Не заперечую, Отла завдавала тобі особливо багато клопоту. Випадок дуже складний, і я не зовсім розумію, в чому тут річ, але йдеться, безперечно, про різновидність Льови, наділену найкращою кафківського зброєю. Між мною й тобою справжньої боротьби не було; я швидко зазнав поразки, і мені лишалася тільки втеча, гіркота, смуток, внутрішня боротьба. А ви з Отлою завжди залишались у бойовій позиції — завжди свіжі, завжди сповнені сили. Картина не менш велична, ніж невтішна. Насамперед ви були, звичайно, дуже близькі одне одному, ще й тепер-бо з усіх нас чотирьох Отла, мабуть, — найчистіше втілення вашого з матір'ю подружнього союзу й сил, які в ньому поєдналися. Не знаю, що стало на шляху ваших з Отлою щасливих гармонійних взаємин, які мають бути поміж батьком і дитиною, припускаю лишень, що все складалося так само, як у мене. З твого боку — деспотія, властива твоїй натурі, з її боку — притаманні всім Льови впертість, вразливість, відчуття справедливості, невгамовність, і все це — на ґрунті усвідомлення кафківської сили.

Можливо, на Отлу вплинув і я, але навряд чи з власної волі, свідомо, радше самим фактом свого існування. А втім, вона, як-не-як, останньою стала суб'єктом уже готового співвідношення сил і мала змогу на основі вже багатого матеріалу сама скласти їм присуд. Я навіть припускаю, що в душі вона якийсь час вагалася, вирішуючи, кому кинутися в обійми — тобі чи супротивникам; схоже, ти тоді вочевидь щось проґавив і відштовхнув її, та за інших умов з вас вийшла б чудова пара однодумців. Щоправда, я б у такому разі лишився без союзника, але сам вигляд вас двох у супрязі став би мені щедрою винагородою, та й ти, цілком задоволений бодай однією рідною дитиною, у своєму безмежному щасті вельми змінився б на користь і мені. Тепер усе це, звичайно, — лише мрія. Отла не підтримує з батьком жодних зв'язків і, як і я, мусить шукати свій шлях сама, а через надмір віри, здоров'я, рішучості, впевненості в собі, яку вона, на відміну від мене, має, у твоїх очах постає ще злішою, ще більшою мірою здатною на зраду, ніж я. Я це розумію; з твого погляду, іншою Отла й бути не може. Та вона й сама здатна дивитися на себе твоїми очима, співчувати твоїм стражданням і все ж таки в розпач не впадати (розпач — то доля моя), а лише глибоко сумувати. Хоча, з другого боку, ніби всупереч усьому цьому, ти часто бачиш нас разом, ми перешіптуємося, сміємось, іноді ти чуєш своє ім'я. І в тебе складається враження, буцімто ми — зухвалі змовники. Дивні змовники. З давніх-давен ти, звичайно, — головна тема наших розмов, як і наших роздумів, але насправді сходимося ми зовсім не задля того, щоб замишляти щось проти тебе, а задля того, щоб усіляко — жартома, поважно, з любов'ю, з гнівом, уперто, невдоволено, віддано, з усвідомленням провини, в усіх подробицях, зусібіч, з будь-якого приводу, здалека і зблизька, напружуючи всі сили розуму й серця, — спільно обговорювати цей страшний процес, який триває між нами й тобою і в якому ти постійно вважаєш себе суддею, хоч насправді ти, принаймні великою мірою (тут я лишаю відкритим питання про помилки, яких я, звичайно, можу припуститися), — сторона така сама слабка й засліплена, як і ми.

Щодо всього цього повчальний приклад твого виховного впливу — Ірма[12]. З одного боку, вона все ж таки чужа людина, у твою крамницю найнялася вже дорослою, з тобою мала справу здебільшого як із

господарем, твого впливу зазнала, отже, лише почасти й уже в тому віці, коли людина здатна чинити опір; але, з другого боку, вона все ж таки й кривна родичка, в тобі шанувала брата свого батька, і ти мав над нею владу багато більшу, ніж просто влада господаря крамниці. А проте Ірма — така бідова, хоч фізично й не дуже міцна, така розумна, старанна, скромна, гідна довіри, некорислива, віддана, дівчина, що любила тебе як дядька й захоплювалася тобою як господарем, добре зарекомендувала себе на інших роботах і доти, й потім, — тебе Ірма як працівниця влаштовувала не дуже. Ставилася вона до тебе (певна річ, не без нашої допомоги також) приблизно так само, як твої діти, але перевиховна сила твоєї натури була щодо неї така велика, що в тієї дитини почали розвиватися (щоправда, лише стосовно тебе й, сподіваюся, не завдаючи їй глибоких страждань) забудькуватість, недбальство, чорний гумор, певною мірою, можливо, навіть упертість, якщо Ірма була здатна на це взагалі; я вже не згадую тут про те, що вона була дівчина хвороблива й загалом не дуже щаслива, а невтішна домашня обстановка неабияк її пригнічувала. Своє ставлення до Ірми — ставлення, як я розумію, вельми неоднозначне, — ти висловив в одній фразі, що стала для нас класичною, майже блюзнірською, але дуже показовою для твоїх нібито безневинних взаємин з людьми: "Ця преподобниця лишила мені після себе стільки всілякого свинства!"

Я міг би повести мову й про інші сфери твого впливу та боротьби проти нього, але там я почувався б уже не так упевнено, і мені довелося б дещо домислювати, а крім того, що далі ти відходиш від крамниці й сім'ї, то привітнішим, поступливішим, ввічливішим, уважнішим, співчутливішим (я маю на увазі й з вигляду) стаєш, — так само, як, скажімо, самодержець, опинившись за межами власної країни, втрачає ґрунт для свого деспотизму й напускає на себе добродушність навіть у поводженні з найостаннішими нікчемами. На групових світлинах у Франценсбаді, наприклад, ти завжди стоїш серед маленьких похмурих людей і справді такий великий, привітний, наче король у чужій країні. Звичайно, діти теж могли б мати з цього користь, якби лишень спромоглися — а таке було неможливо — ще в свої ранні роки усвідомити це і якби, наприклад, мені не довелося постійно жити у наглухо

замкненому, тісному, давлючому кільці твого впливу, як воно, по суті, й було.

Через це я не лише втратив, як ти висловлюєшся, чуття сім'ї — навпаки, чуття до сім'ї я радше набув, щоправда, скоріше негативного, і воно спонукало мене (постійно й без кінця-краю, звичайно) внутрішньо від тебе відходити. Та ще більшої шкоди, якщо це взагалі можливо, завдав твій вплив моїм взаєминам з людьми з-поза сімейного кола. Ти глибоко помиляєшся, гадаючи, нібито для чужих людей я з любові й відданості роблю все, а для тебе й сім'ї, через свою байдужість і зраду, — нічого. Кажу вдесьте вже: я, мабуть, однаково став би несміливим і відлюдкуватим, але звідси ще довгий, повитий темрявою шлях туди, куди я прийшов насправді. (Досі в цьому листі я вмисне про деякі речі не згадував, але тепер і далі муситиму замовчувати дещо таке, зізнаватися в чому — перед тобою й собою — мені ще надто тяжко. Кажу про це задля того, щоб ти, якщо загальна картина там чи там трохи втратить чіткі обриси, не подумав, нібито так сталося через брак доказів; навпаки, можна навести такі докази, які зроблять картину нестерпно різкою. Триматися тут середини нелегко.) А втім, досить нагадати про минуле: через тебе я втратив віру в себе, зате нажив безмежне відчуття провини. (Пам'ятаючи про цю безмежність, якось я про когось слушно написав був: "Він боїться, що сором його переживе"[13].) Я не вмів так одразу змінюватись, коли зустрічався з чужими людьми, радше я відчував перед ними ще глибшу провину, адже мав, як уже казав, загладжувати те зло, якого у своїй крамниці завдавав їм ти й за яке ніс відповідальність і я. Крім того, кожному, з ким я спілкувався, ти вмів відверто чи завуальовано що-небудь закинути, і перед тією людиною я також відчував свою провину. Недовіра до більшості людей, яку ти намагався прищепити мені у крамниці й удома (назви хоч кого-небудь одного, хто мав значення для мене в дитинстві і кого ти бодай один раз не спробував би доценту знищити в моїх очах своєю критикою) і яка навдивовижу мало тебе обтяжувала (тобі не бракувало снаги для такої недовіри, а крім того, вона була, мабуть, усього-на-всього символом володаря), — ця недовіра, яка в моїх дитячих очах ні в чому не діставала потвердження, оскільки повсюди я бачив лише недосажно чудових людей, оберталася

на недовіру до самого себе й постійний страх перед усіма на світі. Тут я запевне вже не міг знайти порятунку від тебе взагалі. Причиною твоїх помилок щодо цього було, мабуть, те, що ти, по суті, нічого, анічогісінько не знав про мої взаємини з людьми і недовірливо, ревниво (хіба я заперечую, що ти мене любиш?) припускав, нібито я десь надолужую те, чого позбавлений у сім'ї, адже жити так само й поза сім'єю, мовляв, неможливо. До речі, щодо цього якраз у дитинстві я саме в недовірі до власної думки ще знаходив хоч якусь розраду. Я казав собі: "Ти ж бо перебільшуєш, ти приймаєш дрібниці, як часто буває в юності, за великі винятки". Але згодом, мірою того, як розширювався мій світогляд, цю розраду я майже втратив.

Не дуже порятувався я від тебе і в юдаїзмі. Загалом знайти тут порятунку можна було б, навіть більше — в юдаїзмі ми обидва могли б знайти себе чи й вийти з нього однодумцями. Але що то був за юдаїзм, який ти мені накинув?! З роками ставлення до нього в мене трічі мінялося.

У дитинстві я, у злагоді з тобою, дорікав собі за те, що мало ходив до храму, не постував тощо. Я вважав, що цим чиню несправедливо не щодо себе, а щодо тебе, і в мені зринало відчуття провини, тим більше, що воно завжди тільки й чигало слухної хвилини.

Згодом, уже юнаком, я не розумів, як ти зі своєю дрібною юдаїзму за душею міг дорікати мені за те, що я (нехай би вже "із самого пієтету" — саме так ти висловлювався) не намагаюся виявляти хоч би таку саму дрібку юдаїзму також. Бо, як я бачив, то справді була дрібка, така собі забавка, та, власне, й не забавка. Разів чотири на рік ти навідувався до храму, був там ближчий радше до байдужих, ніж до тих, хто сприймав усе те поважно, ти терпляче відбував, мов звичайну формальність, молитви, іноді вражав мене тим, що міг показати в молитовнику місце, яке саме читали, але загалом дозволяв мені, коли я вже прийшов до храму (а це було головне), вештатися де завгодно. Тож цілими годинами я там позіхав, куняв (так нудно мені бувало згодом, здається, лише на уроках танців) і намагався розважитись тим невеликим різноманіттям,

яке можна було побачити у храмі, — скажімо, коли відкривали Ковчега, що завжди нагадувало мені тир, де, як хто-небудь поціляв у яблучко, теж відчинялися дверцята шафки, але там щоразу з'являлося що-небудь цікавеньке, а тут — знов і знов самі старі ляльки без голови[14]. А втім, зазнав я там і чимало страху й не лише, звичайно, через людське юрбище, з яким доводилося так тісно стикатись, але й тому, що одного разу ти мимохідь згадав про те, нібито читати Тору можуть покликати й мене. Зі страху перед цим я тремтів роками. А загалом нудьгувати мені ніщо аж так не заважало, хіба лиш барміцве[15] (щоправда, для цього потрібно було безглуздо визубрити напам'ять молитву, тобто підготуватися, по суті, до такого собі безглуздового іспиту) та ще — це стосувалося вже тебе — невеличкі, незначні події, скажімо, коли тебе викликали читати Тору й ти добре виконував це винятково світське, як на моє сприйняття, завдання, або коли під час поминання душ померлих ти лишався у храмі, а мене спроваджували надвір, і це тривалий час викликало в мене невиразно усвідомлене відчуття (вочевидь через те, що я опинявся за дверима й не брав у тому дійстві ніякої участі), немовби там відбувалося щось непристойне... Так було у храмі, а вдома все це мало вигляд, либонь, іще убогіший і зводилося до першого великоднього вечора, який чимраз більше починав нагадувати — певна річ, під впливом дедалі доросліших дітей — комедію в супроводі нестримного сміху. (Чому ти піддавався тому впливу? Тому що сам його й викликав.) Ось такий мені дістався ґрунт, щоб на ньому зростала моя віра; до цього додавалася хіба що випростана рука, що вказувала на "синів мільйонера Фукса", які на великі свята бували разом зі своїм батьком у храмі. Я не знав, що ще можна зробити з цим ґрунтом, крім як спробувати чимшвидше його позбутися; саме це — позбутися того ґрунту — і здавалося мені актом щонайглибшого піетету.

Та ще згодом я поглянув на це знову з іншого боку і зрозумів, чому ти мав підстави гадати, нібито я і щодо цього зловмисне тебе зраджую. З невеличкої, схожої на гетто сільської громади ти справді виніс трохи юдаїзму — зовсім небагато, і частину його втратив у місті й на військовій службі, але вражень та споминів юності все ж таки ще сяк-так вистачало на своєрідну подобу юдейського життя, надто якщо взяти до уваги, що

такої опори ти не дуже й потребував, позаяк мав круту закваску й релігійні міркування, якщо вони не дуже стикалися зі світськими, навряд чи могли збити тебе з твого праведного шляху. Суть віри, що визначала твоє життя, полягала ось у чому: ти вірив у беззастережну слухність поглядів певного юдейського суспільного прошарку, а позаяк ті погляди становили невіддільну частку твого єства, то ти, по суті, вірив самому собі. У цьому також було ще досить юдаїзму, хоча для того, щоб передавати далі дитині, його виявилось замало, і він, поки ти його передавав, крапля по краплі витікав і вичерпався весь. Почасти то були непередавані юнацькі враження, почасти — твоя натура, що навіювала страх. Та й важко було дитині, яка надзвичайно прискіпливо придивлялася до всього суто з боязні, втовкмачити, що ті кілька нікчемних дрібниць, які ти від імені юдаїзму справляв з байдужістю, гідною їхньої нікчемності, можуть мати високий сенс. Для тебе вони мали сенс як невеличкі нагадування про минулі часи, й тому ти хотів передати їх мені, та позаяк самостійного значення вони не мали вже й для тебе, тобі лишалося робити це тільки вмовляннями та погрозами; з одного боку, такий намір був приречений на невдачу, з другого (адже ти навіть не припускав, що твої позиції тут слабкі) — у тебе шалену лють неминуче викликала моя, як ти вважав, бездушність.

Загалом усе це — не поодиноке явище, аж ніяк, приблизно так само велося великій частині того перехідного покоління юдеїв, яке перебралося з доволі ще набожної провінції до міст; так вийшло само собою, та ось нашим взаєминам, яким гострих кутів не бракувало й так, це додало ще одну досить болючу грань. Ти й щодо цього, як і я, можеш вірити, звичайно, у свою безневинність, але пояснювати цю безневинність повинен суттю власної натури й умовами, властивими нашому часу, а не просто зовнішніми обставинами, тобто не казати, наприклад, що ти мав надто багато іншої роботи й клопоту, аби дбати ще й про такі речі. Так ти зазвичай користуєшся зі своєї незаперечної безневинності задля того, щоб зробити кому-небудь несправедливий докір. Це дуже легко спростувати і взагалі, й у нашому випадку зокрема. Адже йдеться все ж таки, наприклад, не про якісь там уроки, що їх ти мав би давати своїм дітям, а про життя, гідне наслідування; якби твій юдаїзм був глибший,

сильніший, — переконливішим виявився б і твій приклад, це ж бо само собою зрозуміло і, знов-таки, зовсім не докір, а лише спроба захиститися від твоїх докорів. Нещодавно ти читав юнацькі спогади Франкліна[16]. Я дав їх тобі почитати справді вмісне, але не задля одного, як ти іронічно зауважив, коротенького місця про вегетаріанство, а задля того, як там змальовано взаємини між автором та його батьком, а також тому, що в тих написаних для сина спогадах мимоволі проглядають і взаємини між автором та його сином. Спинятися на подробицях я тут не хочу.

Справедливість цієї моєї думки про твій юдаїзм згодом певною мірою підтвердила й уся твоя поведінка в останні роки, коли тобі здалося, нібито юдейськими питаннями я почав цікавитися більше. У тебе щоразу від самого початку викликало негативне ставлення все, за що я брався, а надто те, що мене цікавило, тож так само вийшло й цього разу. Хоч можна було б усе ж таки сподіватися, що цього разу ти зробиш невеличкий виняток. Адже йшлося не просто про юдаїзм, а про юдаїзм твій, а отже, і про можливість нових взаємин між нами. Не заперечую, якби ти був зацікавився цими речами, то вони вже через те викликали б у мене підозру. Ні, мені й на думку не спаде стверджувати, нібито щодо цього я бодай трохи кращий від тебе. Але переконатися в цьому нам так і не випало. Через мене юдаїзм зробився тобі огидним, юдейські письмена — нечитабельними, тебе від них "нудило". Це могло означати одне: ти наполягаєш на тому, що єдино правильний юдаїзм — лише той, який ти відкрив мені в дитинстві, іншого не буває. Але навряд усе ж таки, чи ти міг на цьому наполягати. У такому разі "нудота" (якщо не брати до уваги того, що стосувалася вона не юдаїзму, а насамперед моєї особи) могла означати тільки одне: ти мимоволі визнавав слабкість свого юдаїзму й мого юдейського виховання, не бажав, щоб тобі бодай якось про це нагадували, й відповідав на всі нагадування відвертою ненавистю. А втім, у своїй аж надто негативній оцінці мого нового юдаїзму ти припускався великого перебільшення; по-перше, цей юдаїзм носив-бо у собі твоє прокляття, а по-друге, вирішальним чинником у його розвитку було принципове ставлення до людей довкола, тобто в моєму випадку цей чинник був убивчий.

Більше ти мав рації у своєму несприйнятті того, що я пишу, й усього, що — про це ти не знав — було з цим пов'язано. Тут я справді виявив певну самостійність і відійшов від тебе, хоч це трохи й нагадує черв'яка, який, коли наступиш йому на задню частину, відірветься й передньою відповзе вбік. Якоюсь мірою я відчув себе в безпеці, дістав змогу перевести дух; несприйняття того, що я пишу, — а воно, звичайно, відразу в тобі й прокинулося, — цього разу, як виняток, було мені приємне. Щоправда, моє марнославство, моя шанобливість страждали через твої слова, якими ти вітав кожную мою книжку і які стали для нас знаменитими: "Поклади її на нічний столик!" (ти ж бо майже завжди, коли приносили книжку, грав у карти); та загалом я був у таких випадках усе ж таки задоволений — не лише через те, що в мені наростало обурення й злість, не лише через те, що я радів із приводу ще одного підтвердження моєї думки про наші взаємини, — я був задоволений і цілком незалежно від усього цього, адже для мене слова ті звучали приблизно так: "Тепер ти вільний!" То була, звичайно, ілюзія, вільний я не був чи — в найкращому разі — ще не був. У тому, щоб я писав, ішлося про тебе, там я тільки виливав свої жалі, яких не мав змоги вилити в тебе на грудях. То було прощання з тобою, яке я вмисне розтягував і, хоча спричинив його й ти, спрямовував у потрібне мені русло. Але яка мізерія то була! Загалом на згадку все це заслуговує тільки тому, що відбувалося в моєму житті, а то просто лишилося б непоміченим, а ще тому, що воно домінувало в моєму житті: в дитинстві — як передчуття, згодом — як сподівання, ще пізніше — нерідко як розпач, і саме воно — коли хочеш, знов-таки у твоєму образі — продиктувало кілька моїх незначних рішень.

Наприклад, вибір професії. Певна річ, тут ти великодушно й у цьому сенсі навіть терпляче надав мені цілковиту свободу. Щоправда, водночас ти дотримувався й загальноприйнятих у середньому юдейському прошарку — авторитетних і для тебе — засад у поводженні із синами чи принаймні традицій цього прошарку. Зрештою, далася взнаки тут і одна з твоїх хибних думок щодо моєї особистості. Річ у тім, що через свої батьківські гордощі, незнання того, чим я живу насправді, через висновки, зроблені з огляду на мою хворобливість, ти здавна вважав мене за хлопця особливо старанного. Дитиною я, на твою думку,

невтомно вчився, а згодом — невтомно писав. Це зовсім не так. Куди меншим перебільшенням було б, мабуть, сказати, що я мало вчився й нічого не навчився; у тому, що після багатьох років при середній пам'яті й не найгіршій тямущості в голові щось та лишилося, нема нічого аж такого дивного; проте загальний результат — набуті знання, а особливо їхня глибина — надзвичайно мізерний порівняно з витраченими грішми і змарнованим часом в умовах, на перший погляд, спокійного, безтурботного життя, надто порівняно майже з усіма людьми, яких я знаю. Це дуже прикро, але мені зрозуміло. Я, відколи себе пам'ятаю, так часто до знемоги сушив собі голову, силкуючись духовно утвердитися, що до всього іншого мені не було ніякого діла. У гімназії в нас юдейські хлопці були взагалі з дивацтвами, іноді навіть неймовірними, але ніколи мені не траплялося бачити таку холодну, майже неприховану, незламну, по-дитячому безпорадну, по-тваринному, до смішного самовдоволену байдужість, як у мене, дитини, замкненої в собі, холодно-несьогосвітньої; щоправда, байдужість була в мене і єдиним захистом від страху й усвідомлення власної провини, які руйнували нервову систему. Я не мав інших турбот, крім про самого себе, і турботи ці були дуже різноманітні. Наприклад, турбота про власне здоров'я; з'являлася вона легко, раз у раз виникали невеличкі побоювання у зв'язку з травленням, випаданням волосся, викривленням хребта тощо; ті побоювання чимраз поглиблювались, поглиблювались, і зрештою все завершувалося справжнім захворюванням. Та позаяк я ні в чому не мав певності, щохвилини потребував нового підтвердження власного існування, то ніщо по-справжньому, безсумнівно, не належало мені й лише мені, — ніщо, розпоряджатися чим міг би незаперечно тільки я сам, син, по суті, позбавлений спадщини; втратив я певність, звичайно, і щодо того, що було мені найрідніше, — щодо власного тіла; я витягувався у висоту, не знаючи, що з цим удіяти; тягар був надто великий, спина почала горбитись; я ледве важився рухатись, тим більше робити гімнастичні вправи, й лишався слабким; мене вражало, мов диво, все, що я ще мав — наприклад, непогане травлення, — але цього було досить, щоб його втратити й цим відкрити шлях усілякій іпохондрії, поки врешті надлюдське напруження, викликане наміром одружитися (про це я ще скажу), призвело до кровотечі в легенях, у що свою лепту внесло,

мабуть, і помешкання в Шьон-борнському палаці[17]; воно було потрібне мені, як я вважав, лише для того, щоб там писати, і цього не можна скидати з рахунку теж. Отже, все це — наслідок не надмірної праці, як ти завжди гадаєш. Бували роки, коли я, здоровий-здоровісінький, пролежував на канапі, байдикуючи, більше часу, ніж ти за все своє життя, враховуючи й хвороби. Коли я, вдаючи, нібито аж-аж-аж який заклопотаний, утікав від тебе, то здебільшого задля того, щоб полежати у себе в кімнаті. Продуктивність усієї моєї праці і в конторі (щоправда, там лінощі взагалі не дуже впадають в очі, до того ж їх стримувала моя боязливість) і вдома — мізерна; якби ти мав про це хоч якесь уявлення, то вжахнувся б. Від природи я, мабуть, зовсім не ледачий, але мені не було чого робити. Там, де я мешкав, мною нехтували, мене засуджували, пригнічували, і хоч спроба куди-небудь утекти коштувала мені неймовірних зусиль, то була, однак, не робота, бо йшлося про неможливе, для моїх сил — за окремими винятками — недосяжне.

У такому стані я, отже, й дістав свободу вибирати професію. Та чи був я взагалі ще здатний цією свободою, власне, скористатись? Чи міг я ще сподіватися від себе, що таки опаную справжню професію? Моя самооцінка залежала більшою мірою від тебе, ніж від будь-чого іншого, наприклад, від публічного успіху. Він міг додати мені снаги на мить, тільки й того, але другу чашу терезів своєю вагою завжди переважував ти. У першому класі народної школи мені здавалося, що я ніколи його не закінчу, проте мені пощастило це зробити, і я навіть одержав нагороду; але вступні іспити до гімназії я запевне не складу; та мені вдалося й це; однак тепер, у першому класі гімназії, я неодмінно провалююсь; але ж ні, не провалився, і мені й далі все вдавалося і вдавалося. Проте впевненості це в мені не породжувало, навпаки, я завше був переконаний (і твоя невдоволена міна слугувала недвозначним цьому підтвердженням): що більше мені вдається тепер, то гірше це зрештою скінчиться. Я часто уявляв собі страшні зібрання вчителів (гімназія — лиш один, найбільш узагальнений приклад, зі мною те саме було повсюди), бачив, як вони — чи то в другому класі, якщо я подолаю перший, чи то у третьому, якщо подолаю другий, і т. д. — сходяться, щоб обговорити такий своєрідний, кричущий випадок: як це мені, найнездарнішому, принаймні

найвідсталішому учневі, пощастило дійти аж до цього класу, звідки мене тепер, коли я привернув загальну увагу, звісно ж, одразу втришия витурять — на радість усім праведникам, які нарешті позбудуться цього жахіття... З такими видивами дитині жити нелегко. Хіба за цих обставин мені було до науки? Хто міг викресати з мене бодай іскру зацікавлення? Уроки — та й не лише уроки, а й усе довкола в тому вирішальному віці — цікавили мене приблизно так само, як банківського розтратника, якого ще не вигнали зі служби і який тремтить від страху, що його викриють, цікавлять поточні дрібні банківські операції, які він усе ще має провадити на своєму місці. Таким мізерним і далеким здавалося все проти головного. Тривало це аж до іспитів на атестат зрілості, я витримав їх справді почасти завдяки лише обману, а потім усьому настав кінець, і я був вільний. Коли я, попри гніт гімназії, думав тільки про себе й доти, то тепер, коли звільнився, не мав у голові нічого іншого й поготів. Справжня свобода у виборі професії мене, отже, не очікувала; я знав: порівняно з головним мені до всього буде байдуже точнісінько так само, як до всіх предметів у гімназії, тож ідеться про те, щоб знайти професію, яка, не надто вражаючи моє марнолюбство, давала б мені змогу легко виявляти таку саму байдужість і далі. Отже, сама собою запрошувалась юриспруденція. Кволі спроби мого марнолюбства, безглуздох сподівань виступити проти цього рішення — як, наприклад, двотижневе вивчення хімії, піврічне вивчення німецької філології — лише зміцнили той первісний намір. Одне слово, я почав вивчати юриспруденцію. Це означало, що протягом кількох місяців перед іспитами я, спалюючи силу-силенну нервової енергії, духовно живився просто-таки тирсою, до того ж уже пережованою до мене тисячами ротів. Та в певному розумінні це мені й подобалось, як у певному розумінні подобалася доти й гімназія, а згодом — професія чиновника, бо все те цілком відповідало моєму становищу. Принаймні ще малим хлопчиком я виявився на диво прозорливим, виразно уявляючи, які будуть потім навчання й професія. На порятунок від них я не сподівався, щодо цього я вже давно зі своєю долею змирився.

Тільки зовсім не уявляв я собі, чи можливе й що означатиме для мене одруження; це досі небачене в моєму житті страхіття звалилося на мою

голову майже неждано-негадано. Хлопчик розвивався дуже повільно, такі речі, здавалось, анітрохи його не стосуються; час від часу він відчував потребу подумати про них, але того, що тут на нього очікують тривалі, вирішальні й навіть надзвичайно жорстокі випробування, він не припускав. Однак насправді спроби одружитись обернулися на грандіозну і сповнену щонайглибших сподівань спробу врятуватися; такі самі грандіозні були, щоправда, й невдачі.

Оскільки в цій сфері мені все не щастить і не щастить, то, боюся, не пощастить мені й пояснити тобі мої спроби одружитись. А тим часом від цього залежить успіх усього листа, адже в моїх спробах зосередилося, з одного боку, все позитивне, що я маю, а з другого — й усе те просто шалено негативне, що я описав як побічний наслідок твого виховання — себто слабкість, невпевненість у собі, усвідомлення власної провини; все це постало справжньою перешкодою межі мною й одруженням. Мені важко пояснити це ще й тому, що багато днів і ночей я тут знов і знов усе обмірковував і обмірковував, тож тепер уже збитий з пантелику й сам. Лиш одне полегшить мені пояснення: те, що ти, здається, цілком не розумієш суті справи, і трохи допомогти тобі в такому цілковитому нерозумінні буде, гадаю, не так уже й неймовірно важко.

Насамперед мої невдалі спроби одружитися ти ставиш в один ряд із рештою моїх невдач; загалом я проти цього не заперечував би за умови, що ти приймаєш моє попереднє пояснення невдач. Вони стоять справді в тому самому ряду, але їхнє значення ти недооцінюєш і то такою мірою, що ми обидва, розмовляючи про це, маємо на увазі, по суті, зовсім різні речі. Я зважуся стверджувати, що з тобою за ціле життя не сталося нічого, що мало б для тебе таке значення, яке мають для мене мої спроби одружитися. Цим я не хочу сказати, нібито загалом ти не пережив нічого важливого, навпаки, твоє життя було куди багатше, напруженіше й сповнене більших турбот, ніж моє, але саме через те з тобою нічого такого й не сталося. Це приблизно так, як комусь одному треба піднятися на п'ять низеньких східців, а комусь другому — лише на один східець, але цей один, принаймні для нього, такий самий високий, як усі ті п'ять разом; перший здолає не тільки всі п'ять, але й іще сотні й

тисячі інших східців, він проживе велике й дуже напружене життя, проте жоден зі східців, що на них він підіймався, не матиме для нього такого значення, як для другого — той один-єдиний, перший, високий, нездоланий для нього східець, на який йому не вибратися і через який йому, звичайно, й не переступити.

Одружитися, створити сім'ю, прийняти всіх дітей, яким даси життя, зберегти їх у цьому непевному світі і навіть ще трохи й провести їх у ньому, — це, на моє переконання, найбільше, чого може досягти людина. Те, що багатьом це вдається нібито легко, не спростовує мого твердження, бо, по-перше, насправді це вдається не багатьом, а по-друге — більшість із тих небагатьох цього не "домагаються", це просто з ними "стається"; щоправда, це — не те "найбільше", чого може досягти людина, але все ж таки щось досить велике й досить почесне (надто через те, що "домагатися" й "ставатися" чітко відмежувати одне від одного тут не можна). І, зрештою, йдеться ж бо зовсім і не про це "найбільше", а лише про якесь віддалене, але досить пристойне наближення до нього; адже для того, щоб трохи погрітися, не конче злітати на саме сонце, досить лишень вибратися на чистеньку місцину на землі, куди іноді зазирає сонце.

І як же я був до цього підготовлений? Так, що гірше нікуди. Це видно вже й з того, про що йшлося досі. Однак якщо кого-небудь і можна підготувати безпосередньо й безпосередньо створити основні передумови, то зовні ти в це не дуже втручався. Та інакше й бути не може, тут вирішальне значення мають загальноприйняті родові звичаї стану, народу, часу. І все ж ти втручався й тут, щоправда, не дуже, бо таке втручання можливе лише на ґрунті глибокої взаємної довіри, а її між нами двома не було вже задовго до вирішального моменту, і втручався ти не вельми вдало, бо наші потреби були зовсім різні; те, що мене захоплює, тебе, либонь, ледве зачіпає, і навпаки; те, що ти вважаєш безневинністю, для мене може бути провинною, і навпаки; те, що для тебе минає без наслідків, мене може загнати в могилу.

Пригадую, якось увечері я, прогулюючись разом із тобою й матір'ю на Йозефплац, неподалік від теперішнього Земельного банку, завів розмову — по-дурному зухвало, зарозуміло, пихато, байдужливо (це було фальшиво), холодно (це було щиро) й затинаючись, як майже завжди у спілкуванні з тобою, — про всілякі "цікаві речі", почав дорікати вам за те, що ви мене не напучували, що про це довелося подбати вже моїм однокласникам, що мені загрожували великі небезпеки (тут я своїм звичаєм безсоромно брехав, бажаючи видатися хоробрим, позаяк про "великі небезпеки" через свою несміливість чіткого уявлення не мав), але на завершення натякнув, буцімто тепер, на щастя, про все знаю, порада уже не потребую, і в мене взагалі все гаразд. Ту розмову я завів насамперед через те, звичайно, що мені було цікаво про це бодай побалакати, крім того, з допитливості й, урешті, ще й задля того, щоб вам якось за щось помститися. Ти, відповідно до своєї натури, сприйняв мої слова дуже просто, сказав лише, що можеш порадити, як "робити це", не наражаючись на небезпеку. Мабуть, я й хотів витягти з тебе саме таку відповідь, яка вдовольняла б чуттєві інтереси хлопчика, перегодованого м'ясом та всілякими ласощами, фізично пасивного, завжди заклопотаного лише самим собою; але моя зовнішня сором'язливість виявилася все ж таки глибоко враженою — чи мені здавалося, що вона мала виявитися глибоко враженою, — і я, всупереч власній волі, говорити з тобою про це далі вже не міг — я гордовито, безцеремонно урвав ту розмову.

Дати оцінку тодішній твоїй відповіді нелегко; з одного боку, є в цій відповіді все ж таки щось приголомшливо відверте, якоюсь мірою первісне, а з другого, вона — принаймні в тому, що стосується самої суті уроку, — по-сучасному дуже безтурботна. Не пригадую вже, скільки я мав тоді років, у кожному разі не багато більше, ніж шістнадцять. Але для такого юнака та відповідь була досить дивна, і відстань між нами двома виявилася й у тому, що це був, по суті, перший безпосередній життєвий урок, який я дістав від тебе. Та справжній його сенс, який відкрився мені вже тоді, хоча глибше ввійшов у мою свідомість аж багато пізніше, був такий: те, що ти мені порадив, було все ж таки, на твою і тим більше на мою тодішню думку, найбрудніше з усього, що лишень могло

бути. Ти хотів подбати про те, щоб я не приніс додому фізичного бруду, але це була мета другорядна, насправді ти оберігав тільки себе, власний дім. А головне полягало радше в тому, що сам ти лишався поза власного порадою, одруженим, чистим чоловіком, який стоїть вище таких речей; тоді все це прибрало для мене ще виразніших обрисів, очевидно, і через те, що й подружнє життя здалося мені непристойністю, і тому я не міг пов'язати з рідними батьком-матір'ю те, що загалом чув про подружні взаємини. Завдяки цьому ти ставав іще чистішим, підносився ще вище. Того, що до свого одруження, наприклад, і ти міг прислухатися до такої самої поради, я не припускав навіть у думці. Виходило, отже, що на тобі, по суті, не було й крихти земного бруду. І саме ти кількома відвертими словами штовхнув мене в цей бруд, неначе так мені було на роду написано. Одне слово, якби світ складався лише з тебе і з мене — а уявити таке мені було дуже легко, — то його чистота закінчувалася б на тобі, а з мене, відповідно до твоєї поради, починався б цей бруд. Звичайно, не просто було збагнути, чому ти мене на таке прирік, поясненням цьому могли бути лише давня провина й глибочезна зневага з твого боку. І це знову вразило мене до глибини душі, вразило дуже жорстоко.

Тут, мабуть, найвиразніше виявилась і наша взаємна безневинність. А дає Б відверту, відповідну до власних життєвих поглядів, не дуже пристойну, але в місті й тепер цілком прийнятну пораду, яка може допомогти уникнути захворювання. Для Б порада ця, з морального боку, — не бозна-яка підтримка, але чом би нею коли-небудь, з роками, як змусить скрута, й не скористатися, хоча робити це, втім, зовсім і не конче, в кожному разі в цій пораді нема нічого такого, що ставило б під загрозу все майбутнє Б. А проте щось таке відбувається, і відбувається саме через те, що А — це ти, а Б — це я.

Ця обопільна безневинність мені особливо очевидна ще й через те, що подібна сутичка між нами вдруге сталася за цілком інших обставин років двадцять потому — як факт сутичка жахлива, хоч сама собою вона завдала мені шкоди, звичайно, багато меншої, бо що вже могло завдати аж такої шкоди тридцятишестирічному чоловікові! Я маю на увазі нашу

коротку розмову одного з тих метушливих днів, коли я востаннє оголосив про свій намір одружитися. Ти сказав мені приблизно таке: "Вона вдягла, мабуть, якусь вишукану блузку, як це вміють робити празькі юдейки, і ти, звісно, одразу вирішив узяти її заміж. І то якомога скоріше — за тиждень, завтра, сьогодні. Я тебе не розумію, ти ж бо дорослий чоловік, мешкаєш у місті й не знаєш іншої ради, крім як негайно одружитися на першій-ліпшій. Невже немає іншої можливості? Якщо боїшся, я сам піду туди з тобою". Ти говорив докладніше й відвертіше, але подробиць я вже не пригадую, до того ж перед очима в мене, здається, навіть трохи поплив туман; мою увагу тоді привернула скоріше мати, яка хоч цілком і поділяла твою думку, а проте взяла щось зі столу й вийшла з кімнати.

Навряд чи ти ще коли-небудь так глибоко принижував мене словами й так виразно демонстрував мені свою зневагу. Коли двадцять років тому ти розмовляв зі мною в такому тоні, у цьому можна було, поглянувши на речі твоїми очима, розгледіти навіть певну повагу до рано дозрілого міського юнака, якого вже можна, на твою думку, без зайвих манівців вводити в життя. Сьогодні таке шанобливе ставлення могло б тільки поглибити зневагу, адже юнак, що тоді саме брав розгін, на ньому, як тобі тепер здається, й застряг, так і не збагатившись досвідом, а лише ставши на двадцять років жалюгіднішим. Моє рішення одружитися саме з певною, а не з якою-небудь іншою, дівчиною для тебе нічого не означає. Мою рішучість ти завжди (несвідомо) пригнічував і тепер гадаєш (несвідомо), нібито знаєш, чого вона варта.

Ти нічого не знав про те, як я намагався врятуватись, кидаючись із боку в бік, тому не можеш нічого знати й про хід моїх думок, що привів мене до цієї спроби одружитись; тобі доводиться його розгадувати, й ти розгадуєш, спираючись на загальні свої судження про мене, — розгадуєш у щонайогидніший, щонайбрутальніший, щонайбезглуздіший спосіб.

І, жодної миті не вагаючись, у такий самий спосіб висловлюєш це мені. Ганьба, яку ти накликаєш так на мене, для тебе — ніщо проти тієї ганьби, яку я, на твою думку, накличу на твоє ім'я своїм одруженням.

З приводу моїх спроб одружитись у тебе, звісно, знайдеться мені відповідь, і ти її вже й висловив: мовляв, ти не маєш підстав надто поважати моє рішення, позаяк я двічі розривав заручини з Ф. і двічі їх поновлював, марно тягав вас із матір на заручини до Берліна, й таке інше. Усе це правда. Але як до цього дійшло?

Основний задум обох моїх спроб одружитися був цілком логічний: завести сім'ю, стати самостійним. Цей задум схвалював і ти, але те, що потім він зрештою обертався на таку собі дитячу гру, де одне тримає за руку другого й навіть міцно її стискає, а саме тим часом кричить: "Та йди вже, йди собі, чого ж ти не йдеш?" Щоправда, в нашому випадку все ускладнювалося тією обставиною, що оце "Йди собі!" ти з давніх-давен казав щиро, оскільки з тих-таки давніх-давен, сам того не відаючи, втримував чи, правильніше сказати, пригнічував мене вже самою своєю натурою.

Обох дівчат я вибрав хоч і випадково, проте надзвичайно вдало. Ще одне підтвердження цілковитого твого нерозуміння: чому ти гадаєш, нібито я — несміливий, нерішучий, недовірливий — отак ні сіло ні впало зважуся на одруження, просто захопившись якоюсь там блузкою? Обидва рази шлюб був би швидше з розрахунку, якщо під цим розуміти те, що всі мої думки день і ніч (першого разу кілька років, другого — кілька місяців) були заклопотані цим планом.

Жодна з дівчат не розчарувала мене, обох розчарував лише я. Моя думка про них, відколи я хотів з ними одружуватись, анітрохи не змінилася.

Не варто також гадати, нібито я, роблячи другу спробу одружитися, злегковажив і знехтував досвідом першої. Річ у тім, що обидва випадки цілком різні, у другому, загалом перспективнішому, саме попередній досвід сповнював мене надіями. Вдаватися в подробиці я тут не хочу.

То чому ж я все-таки не одружився? Звичайно, були тут, як і в усьому, окремі перешкоди, але ж із подолання таких перешкод і складається життя. Та головна перешкода, незалежна від окремого випадку, полягала, на жаль, у тому, що одружуватись я духовно вочевидь нездатний. Це знаходить свій вияв у тому, що від тієї хвилини, коли я надумую одружитися, мене полишає сон, голова день і ніч палає, життя моє — вже не життя, і я, мов неприкаяний, тиняюся довкола. Причина цього — власне, не турботи, хоч мій флегматизм і моя педантичність породжують їх, звичайно, тьму-тьмущу; ні, головна біда не в них, вони лише, мов черва, завершують роботу на трупі; вбиває мене щось інше. Це — постійний страх, слабкість, зневага до самого себе, які пригнічують усе моє єство.

Спробую пояснити це докладніше. Коли я роблю спробу одружитися, в моєму ставленні до тебе виявляються дві нібито протилежності так різко, як ніколи доти. Одруження, певна річ, — запорука рішучого самовизволення й незалежності. Я мав би сім'ю, тобто найбільше, як я собі уявляю, чого тільки можна досягти, а отже, найбільше з того, чого досяг ти; я прирівнявся б до тебе, вся моя давня й завжди нова ганьба і твій деспотизм канули б у минуле. Це було б, звичайно, казково, та саме тому одразу й зринають сумніви. Надто вже це багато, а так багато досягти не можна. Це так, ніби чоловік попав до в'язниці й надумав не лише з неї втекти, що можна було б, либонь, здійснити, але на додачу надумав ще й перебудувати в'язницю — і то одночасно — на заміський палац для власних потреб. Та якщо він утече, то не зможе перебудувати, а як почне перебудовувати, то не зможе втекти. Якщо я в таких особливих, прикрих взаєминах з тобою хочу домогтися самотійності, то маю зробити щось таке, що по змозі зовсім тебе не стосується, а одруження, хоч воно й було б тут найкращим виходом і дало б дуже почесну самотійність, все ж таки якнайтісніше пов'язане з тобою. Тому бажання знайти тут раду нагадує божевілля, а будь-яка спроба мало не божевіллям і карається.

Та почасти саме цим тісним зв'язком мене й приваблює одруження. Рівність, яка потім зайшла б між нами і яка припала б тобі до душі, як

жодна інша, бачиться мені такою чудовою саме через те, що тоді я позбувся б почуття провини, став би вільним, вдячним і щирим сином, а ти — нічим не пригніченим, позбавленим деспотизму, чуйним, задоволеним батьком. Але щоб досягти цієї мети, потрібно все, що сталося, зробити таким, що не сталося, тобто обох нас викреслити.

Та коли вже ми такі, які є, то одруження — не для мене саме через те, що в цій сфері повновладний господар — ти. Часом я уявляю собі розіслану мапу світу й тебе, розпростертого впоперек неї. І тоді в мене складається враження, ніби мені лишається жити тільки в тих краях, котрі або не опинилися під тобою, або недосяжні для тебе взагалі. А таких — коли зважити на те, який ти, за моїми уявленнями, великий, — зовсім небагато, й вони не вельми привабливі, а для мого одруження в них і геть нема місця.

Уже саме це порівняння показує, що я аж ніяк не хочу сказати, нібито своїм прикладом ти витіснив мене зі сфери подружнього життя, наче ото з крамниці. Навпаки, попри всю далеку подібність, ваше подружнє життя в моїх очах багато в чому взірцеве — взірцеве вашою вірністю одне одному, взаємною підтримкою одне одного, тим, скільки у вас дітей, і навіть тоді, коли діти повиростали й почали дедалі частіше порушувати сімейний спокій, вашого союзу це не похитнуло. Саме на цьому вашому прикладі, мабуть, і склалося моє високе уявлення про подружнє життя; а тому, що моє прагнення до нього виявилось марним, були інші причини. Полягали вони у твоєму ставленні до дітей, про яке і йдеться в усьому моєму листі.

Дехто гадає, нібито страх перед одруженням іноді народжується з боязні, щоб потім діти не помстилися нам за те, в чому ми самі прогрішилися перед власними батьком-матір'ю. У моєму випадку це не має, думаю, аж такого великого значення, адже причиною мого почуття провини став, по суті, ти, до того ж воно надто просякнуте усвідомленням своєї винятковості, ба більше, це усвідомлення винятковості — невіддільна частина його болісної природи, повторення годі собі й уявити. І все ж я мушу визнати, що такий безмовний, глухий,

черствий, слабовитий син, як я, мені був би нестерпний; я, коли б іншої ради не лишалося, від нього, либонь, утік би, куди-небудь виїхав би, як ти хотів зробити вже хоч би через мій намір одружитися. І це також вплинуло, мабуть, на мою нездатність узяти шлюб.

Та куди важливіший у такому разі страх за самого себе. Розуміти це треба так: я вже згадував про те, що моє прагнення писати й усе, що з ним пов'язане, — це мої скромні намагання домогтися самостійності, намагання втекти; успіх вони мали мізерний і навряд чи увінчаються чимось більшим, підтвердженнь цьому я маю багато. І все ж таки мій обов'язок чи, радше, сенс мого життя полягає в тому, щоб їх зберегти, зробити все, що мені до снаги, аби відвернути від них будь-яку небезпеку, ба навіть можливість такої небезпеки. Одруження — це і є можливість такої небезпеки, щоправда, воно здатне стати й великим стимулом, але мені вже досить і того, що таку небезпеку воно в собі приховує. Що я робитиму, якщо одруження і справді обернеться небезпекою? Як я житиму в шлюбі з відчуттям цієї небезпеки — відчуттям, можливо, й безпідставним, але запевне неспростовним?! Маючи таку перспективу, я, щоправда, можу вагатись, але остаточний результат сумніву не викликає: я мушу відмовитись. Прислів'я про синицю у жмені й журавля в небі тут не дуже до місця. У жмені в мене порожньо, в небі — все, а проте я маю спинити свій вибір на цій порожнечі — таке рішення диктують життєві тяготи й умови боротьби. Так само, до речі, я змушений був вибирати колись і професію.

Та найбільшу перешкоду на шляху до одруження становить уже саме нездоланне моє переконання: для того, щоб зберегти сім'ю (а для того, щоб нею керувати — й поготів), потрібне все, чого я навчився в тебе, і то все разом: добре й погане, в такому органічному поєднанні, як у тебе, — тобто сила й наруга над рештою людей, здоров'я й певна непомірність, хист до слова й недорікуватість, упевненість у собі й невдоволення будь-ким, зверхність і деспотизм, знання людей і недовіра до більшості з них, далі — позитивні риси без жодних негативних, як, наприклад, старанність, терплячість, цілковите самовладання, безстрашність. Порівняно з тобою я майже нічого цього не маю або коли й маю, то лише

дуже мало. То чи хотів я за таких умов усе ж таки зважитися на одруження, усвідомлюючи, що навіть тобі в подружньому житті доводиться вести тяжку боротьбу, а в протистоянні з дітьми навіть зазнавати поразки? Цього запитання я собі так чітко, звісно, не ставив, і чіткої відповіді на нього не даю, а то мене опанували б звичайні роздуми й нагадали б мені про інших чоловіків, не таких, як ти (щоб далеко не ходити, назву бодай дядька Ріхарда, що так відрізняється від тебе), хоч вони все ж таки поодружувалися й через це навіть не повмирали, що вже само собою непогано, а для мене було б цілком достатньо. Та якраз цього запитання я й не ставлю, я живу з ним від самого дитинства. Я ж бо влаштовував собі іспити не тільки щодо подружнього життя, а й щодо будь-якої дрібниці; щодо будь-якої дрібниці ти своїм прикладом і своєю системою виховання, як я намагався тут описати, переконував мене в моїй неспроможності, й те, що виявлялося слухним і підтверджувало твою правду щодо будь-якої дрібниці, мало бути безсумнівно слухним, певна річ, і щодо найважливішого — подружнього життя. До своїх спроб одружитись я жив, приблизно мов такий собі комерсант, що день при дні хоч і крутиться в турботах і з недобрими передчуттями, зате принаймні не веде докладного бухгалтерського обліку. Часом йому перепадає невеличкий прибуток, але це трапляється так рідко, що чоловік весь час з любов'ю згадує про нього й перебільшує його, та загалом щодня зазнає лише збитків. Усе він записує до бухгалтерських книг, однак балансу ніколи не зводить. Та ось настає потреба підбити підсумок, тобто спробувати одружитись. І коли суми, з якими тут доводиться рахуватись, великі, то виходить так, немовби ніколи не було навіть найменшого прибутку, — кругом суцільна величезна заборгованість. А тепер спробуй одружитися без того, щоб не збожеволіти!

Так завершується дотеперішнє моє життя з тобою, і такі перспективи на майбутнє воно з собою несе.

Ознайомившись з обґрунтуванням мого страху перед тобою, ти можеш відповісти: "Ти стверджуєш, нібито я полегшую собі життя, пояснюючи своє ставлення до тебе просто твоєю провиною; я, однак, вважаю, що ти, попри всі свої демонстративні зусилля, не лише не

завдаєш собі більшого клопоту з'ясувати істину, а й не хочеш робити цього взагалі. Спершу ти також заперечуєш будь-яку власну провину й відповідальність, і в цьому сенсі ми поводимось однаково. Та коли потім я відверто, як і думаю, складаю всю провину на тебе, ти намагаєшся бути "надрозважливим" і "надщиросердим" водночас і теж знімаєш із мене будь-яку провину. Звичайно, це останнє тобі вдається лише про людське око (більшого тобі ж бо й не треба), і поміж рядків, попри всі "загальні фрази" про суть, і натуру, й суперечності, й безпорадність, прозирає звинувачення в тому, нібито першим виступив з нападками я, тоді як усе, що робив ти, було всього-на-всього самозахистом. Отож ти міг би багато чого досягти вже самою своєю нещирістю, адже ти довів три речі: по-перше, що ти не винен, по-друге, що винен я, по-третє, що ти просто з великодушності не лише ладний мені пробачити, але й — а це й більше, і менше — довести, навіть і сам повірити, буцімто я, всупереч істині, також не винен. Цим ти вже тепер міг би вдовольнитись, але ж ні, тобі й цього мало. Річ у тім, що ти забрав собі в голову бажання жити лише й тільки моїм коштом. Я визнаю, між нами точиться битва, але битви бувають двох видів: є битва лицарська, коли силою міряються двоє самотійних супротивників, кожен б'ється сам за себе, програє за себе, виграє за себе. І є битва паразита, який не лише жалить, а й, щоб підтримувати в собі життєву силу, одразу висмоктує кров. Це — справжній професійний вояк, такий, як ти. Ти не пристосований до життя, але, щоб влаштуватися у ньому зручно, безтурботно й без докорів самому собі, намагаєшся довести, нібито всю життєздатність у тебе відібрав і сховав до своєї кишені я. Що тобі тепер до того, що ти нежиттєздатний, адже відповідальність за це падає на мене, а ти спокійнісінько лягаєш собі й даєш мені тягти тебе — фізично й духовно — через життя. Приклад: коли нещодавно ти хотів одружитись, ти водночас — адже ти сам зізнаєшся в цьому листі — й не хотів одружуватись, але при цьому хотів, не бажаючи марнувати власних зусиль, щоб не одружуватись допоміг тобі я, заборонивши робити це через "ганьбу", яку той твій шлюб, мовляв, накликав би на мене. Але робити це мені й на думку не спало. По-перше, я не хотів у цьому випадку, як і завжди, "ставати на заваді твоєму щастю", а по-друге, не хочу почути коли-небудь такий самий докір від власної дитини. Та хіба мені хоч трохи допомогло те, що я, пересиливши

себе, дав тобі самому, вирішувати — одружуватися, чи ні? Анітрохи. Моє неґативне ставлення до твого наміру на перешкоді тобі не стало б, навпаки, воно вже саме собою лише підхльоснуло б тебе одружитися на тій дівчині, бо так "спроба втекти", як ти любиш висловлюватись, була б утілена повною мірою. А своїм дозволом на одруження я б не уник твоїх докорів, адже ти однаково намагаєшся довести, нібито в тому, що ти не одружився, в будь-якому разі винен я. Проте загалом у цьому випадку, та й у решті випадків також, ти довів мені лише те, що всі мої докори були справедливі й що з-поміж них бракувало тільки одного, особливо справедливого, а саме: докору за нещирість, за облесливість, за паразитизм. Якщо я не дуже помиляюся, ти паразитуєш на мені й самим цим листом".

На це я відповім, що, насамперед, цей закид, який почасти можна обернути й проти тебе, йде не від тебе, а саме від мене. Адже ти навіть недовіряєш людям менше, ніж я недовіряю сам собі, а мою недовіру виховав ти. Не заперечую, цей закид, який уже сам собою додає чогось нового до характеристики наших з тобою взаємин, певною мірою не безпідставний. Насправді речі не можуть бути пов'язані між собою так логічно, як докази в моєму листі, життя — штука складніша, ніж звичайна головоломка. Але з поправками, що впливають з цього закиду, — поправками, які я не можу й не хочу вносити кожную окрему, — в моєму листі, гадаю, все ж досягнуто чогось такого близького до істини, що воно може обох нас трохи заспокоїти й полегшити нам життя і смерть.

Листопад, 1919

Франц

(Переклав Олекса Логвиненко)

1

Брат у других Ф. Кафки.

2

Шваґер Ф. Кафки, чоловік його сестри Еллі.

3

Дівоче прізвище матері Ф. Кафки.

4

Троє братів батька Ф. Кафки.

5

Валлі (Валерія) — сестра письменника.

6

Фелікс Герман — небіж Ф. Кафки, син його сестри Еллі.

7

Йозеф Поллак, чоловік Валлі.

8

Несамовиті, навіжені (ідиш).

9

Це прислів'я Ф. Кафка наводить у "Щоденниках": "Не лягай спати із собаками, бо прокинешся з блохами"...

10

Йдеться про селище поблизу богемського містечка Цюрау, де Отла взялася управляти невеликим маєтком. У 1917 і 1918 рр. Ф. Кафка мешкав там у сестри.

11

Небога Ф. Кафки, донька Еллі.

12

Кузина Ф. Кафки.

13

Трохи перефразовані завершальні слова роману "Процес".

14

Йдеться про сувої Тори.

15

Конфірмація (іврит).